

ESIMESTEST KATSETUSTEST «EESTI NÕUKOGUDE ENTSÜKLOPEEDIANI»

E. Pillau

Mõtte areng XIX sajandil

Kaheksateistkümnendal sajandil astus inimkond suure sammu edasi: süstematiseeriti teadmised inimesi ümbritsevatest nähtustest ja näidati nende omavahelist seost — tekkis teadus tänapäeva mõistes. Teadused põimusid filosoofia ja praktikaga ning moodustasid teadmiste ringi, mis peegeldas tolelaegset arengutaset. Soov fikseerida seda XVIII sajandi suurimat saavutust tõstis esiplaanile kaasaegse entsüklopeedia idee, mis sai iseloomustavaks kogu sajandile.¹

Kaasaegse entsüklopeedia ülesande määras prantsuse materialistlik filosoof ja kuulsa «Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers» (ilmus 1751—1772 28 kd., 1776—1777 5 lisakõidet, 1780 2 kd. registreid) väljaandja D. Diderot ka meile vastuvõetavalt. Tänapäevalgi nõustume, et entsüklopeedia teenib õilsat eesmärki koguda ühtekokku kõik teadmised maakera pinnalt, et anda need inimeste teenistusse ja säilitada tulevastele põlvedele selleks, et nad oleksid meist targemad, saaksid meist õnnelikumaks, ning seega tunneksime rahuldust inimkonna teenimisest.²

Kahe eelmise aastasaja jooksul ilmus hulgaliselt sellistest mõtetest ajendatud entsüklopeedilisi teatmeteoseid. Mõnedki neist on aegade vältel lähenenud täiuslikkusele ja püsinud uutes väljaannetes tunnustatud teatmeteostena tänapäevani. See kehtib eriti F. A. Brockhausi, Larousse'i ja «Encyclopaedia Britannica» väljaannete kohta. Parimad entsüklopeedilised teosed paistavad silma ka tähelepanuväärsete keeleliste käsiraamatutena, mis võtavad kokku vastava keele saavutused antud arenguetapil. Ühtlasi on

¹ Ф. Энгельс, Положение Англии. Восемнадцатый век. — К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е. М., 1955, т. 1, lk. 599.

² Encyclopedia Americana. The International Reference Work. Complete in Thirty Volumes. New York-Chicago-Washington, 1956. 10. kd. lk. 316.

arenenud keel ja hästi väljatöötatud terminoloogia entsüklopeediliste teoste tekkimisel üheks peamiseks eelduseks.

Ei tohiks olla kahtlust, et O. W. Masing, kes Lääne-Euroopas 1779.—1786. a. omandas põhjaliku ja mitmekülgse hariduse, oli samuti haaratud sajandi ideedest. Ilmselt juba Lüganuse kirikuõpetajana (1788—1795), umbkaudu 1792. a. alustas ta suure eestiksaksa sõnaraamatu koostamist, mida nimetas ka leksikoniks.³

O. W. Masingu sõnaraamat on olnud rohkete näidete ja keeleliste seletustega mahukas tõlkesõnaraamat ning võrreldav ainult F. J. Wiedemanni sõnaraamatuga «Ehstnisch-deutsches Wörterbuch» (1869). Kuigi sõnaraamatu käsikiri läks kaduma, on O. W. Masingul suured teened õigusteadusliku ja aritmeetilise terminoloogia loomisel.⁴ Koos varasemate väiksemate sõnastike koostajatega nagu J. Chr. Svenske, J. Chr. Clare, S. H. Vestring, A. T. Helle, A. W. Hupel ja tema idee hilisema teostaja F. J. Wiedemanniga tuleb O. W. Masingut hinnata kui suurt töömeest, kes andis tõhusa panuse eesti keele kogumiseks ja süstematiseerimiseks, see aga lubas hiljem tõsisemalt mõelda ka eestikeelse entsüklopeedilise kirjanduse loomisele.

Käesolevas töös käsitletakse ainult universaalseid entsüklopeedilisi teoseid. Erialane kirjandus ja biograafilised leksikonid moodustavad omaette uurimisteema.

1880. a. saabus Leipzigit Tartusse noor keeleteadlane K. A. Hermann, kes kodumaal sattus kohe kirjandusliku ja ühiskondliku elu keerisesse. Hilisemate andmete järgi olevat K. A. Hermann juba 1881. a. pidanud vajalikuks avaldada «Teaduste raamatu»⁵ — üldise entsüklopeedia.

Niisiis tekkis mõte peaaegu paralleelselt J. Jungi ja J. Kunderi kavatsustega välja anda eesti biograafiline leksikon.⁶ Kuid ükski kolmest ei jõudnud esialgu plaanidest kaugemale.

A. Grenzstein saabus kodumaale 1881. a. Temast sai ajakirjanik ning poliitik. 1881. a. töötas ta «Eesti Postimehe» toimetajana, 1882. a. asutas oma ajalehe «Olevik». Pärast C. R. Jakobsoni surma, 3. märtsil 1882, tõusis «Olevik» parimaks eestikeelseks ajaleheks ja püsis sellel tasemel 1887. aastani, kuni 1886. a. K. A. Hermann ostetud «Pärnu Postimees» Tartusse toodi ja seda siin 1887. a. «Postimehe» nime all 3 korda nädalas välja andma hakati.

«Oleviku» programmiks oli rahvast kasvatada ja õpetada. Keelelt oli ajaleht kaunim ja sisult tuumakam kui teised ajalehed.⁷

³ [O. W. Masing] [Eesti-saksa sõnaraamatu materjale]. ENSV TA KM KO OES M. B. 8 : 7 33 + 81 + 1 nummerdamata leht.

⁴ Eesti biograafiline leksikon, Trt., 1926—1929, lk. 308—309.

⁵ Teaduste raamat. — «Olevik» 1885, 4. veebr.

⁶ Eesti biograafiline leksikon. Trt., 1926—1929, lk. V—VI.

⁷ Sealsamas, lk. 108—109.

Nähtavasti kasvas sellest üldisest tendentsist välja ka A. Grenzsteini neologismide sõnastik, millele tsensor andis trükiloa 15. septembril 1884. «Eesti sõnaraamat. 1600 uut ja võerast sõna korjanud ja (Saksa sõna lisandusega) Eesti keele selgitanud...» ilmus juba 19. septembril 1884, nagu teatab autor kirjas J. Jungile samal päeval, ühtlasi läkitades talle sõnaraamatust ühe eksemplari ja paludes edaspidi, kui J. Jung peaks uusi sõnu «sünnitama», kaastööd uuele trükile.⁸

«Eesti sõnaraamatus» toodud materjal on põhimõtteliselt jagatud nelja liiki:

1) üldtuntud ja tarvitusel olevad sõnad, nagu *haridus*, *kirjandus*, *näitemäng*, *tulevik*;

2) soovitatavad uued sõnad, nagu *hoiatama*, *nälitus*, *näitemüük*, *olevus*;

3) «kahtlased» uued sõnad, nagu *isenik*, *majandama*, *sidestus*, *võrdne*;

4) «halvasti tehtud», kasutamiseks ebasoovitatavad sõnad, nagu *ekspedeerima*, *inshenjäär*, *andekstama*, *etendama*.

Näiteks:

1) üldtuntuist: «Baltlane (Balte, Baltiker), Baltimaa elanik; see, kes Balti Sakslaste erakonna poole hoiab»;

2) soovitatavatest: «auusus (Ehrlikeit), auus olek, mis petust ei salli; meeleeauusus, auus, õiglane meel»;

3) «kahtlastest»: «süsinik (Kohlenstoff), lihtne keha, mida keemilikut enam lahutada ei saa, «ollus», millest diamant on kokku pandud; läkastikuga ühendatud saab temast kihvtine cyan»;

4) ebasoovitatavatest: «obelisk (Obelisk), neljakandiline, terav samm, ühest kivist raiutud, Egiptuses 50—150 jalga kõrge».⁹

Näidetest selgub, et seletused sisaldavad mitte ainult keelelist, vaid ka teatmelist materjali, mis lähendab raamatut leksikoni tüübile. Märksõnastik esitab sõnavara kriitiliseks valikuks. Tolleaegsele eesti lugejale oli selline teatmeteos kahtlemata vajalik. Materjali paigutus veergudesse ja trükikoja kõide lubavad väita, et see 50-kopikane teatmeteos oli ka puhtväliste tunnuste järgi mõeldud igapäevaseks käsiraamatuks omaaegses poliitilises ja ühiskondlikus elus orienteerumiseks ning kujutab endast sellisena eesti entsüklopeediliste teoste tinglikku eelkäijat.

Eesti rahvas oli astunud oma arengus monopolismieelse kapitalismi etappi (1883—1895). Kodanlik-demokraatlik vool oli C. R. Jakobsoni surmaga kaotanud juhi. Tsaarivalitsuse reformide tulemusel vähenes Baltimaadel sakslaste mõju, kuid tekkinud olukord ei soodustanud praktiliselt kultuurielu arengut. Nii näeme tagasiminekut isegi eestikeelse raamatu ilmumises, milles XIX sajandi neljanda veerandi algusest oli valitsenud tõusutendents.

⁸ ENSV TA KM KO F50 M2:21, 1. 2.

⁹ A. Grenzstein, Eesti sõnaraamat. Trt., 1884, lk. XIV.

1875. a.	ilmus	101	raamatut;
1880. a.	„	135	„
1883. a.	„	168	„
1884. a.	„	155	„
1887. a.	„	123	„ ¹⁰

Kuid K. A. Hermann ei lasknud end kohutada ajajärgu sobimatusel. 2. oktoobril 1884. a. kirjutab A. Grenzstein Tartust J. Jungile Viljandisse «Eesti Postimehe» omaniku V. Justi ja toimetaja K. A. Hermann'i lahkkelidest ning mainis muu hulgas, et kui K. A. Hermann kirjastaja leiab, siis tahab ta üht eestikeelset konversatsioonileksikoni kirjutama hakata.¹¹

12. detsembril 1884 ilmuski «Eesti Postimehes» juhtkirja kohal üleskutse eesti «Üleüldise teaduse raamatu» väljaandmiseks. «Palve» on küll allkirjata, kuid ehthermanlikus stiilis.

«See raamat peab meile täielisest ja tervest inimlikust teadusest lühedalt aru andma... kõigi tähtsate kohtade, suurte meeste, kuningate, keisrite, maade, merede, järvede, jõgede, mägede, linnade, riikide, elajate, puude, kivide, lugemata hulga muude asjade üle annab raamat teatust.» Edasi selgitatakse, et see teos võib valmida ainult kollektiivse tööna ja kogu rahva majanduslikul toetusel. Raamatu hinnaks tulevat 120—150-poognalise mahu juures 10 rbl. Üldse minevat kuludeks 10 000 rbl. ja sellepärast tuleks juba kohe hakata andma ettetellimisi, et vajalikku summat kokku saada.¹²

Üleskutse leidis laialdast vastukaja ja «Üleüldise teaduse raamatu» teemat käsitleti sellest peale kuni XIX sajandi lõpuni, s. o. kuni tegeliku teostamiskatseni, peaaegu pidevalt, kusjuures oli nii poolt kui ka vastuväiteid.

«Olevik» alustas poleemikat 1885. a. veebruaris. Rahulolematu algas juba teose pealkirjast. «Üleüldist teadust» polevat olemas. Teose pealkirjaks peaks saama «Üleüldine asja-sõnaraamat». «Oleviku» teised eitavad seisukohad koonduvad peamiselt järgmistesse väidetesse:

1. Eesti rahvas on liiga vaene. Võimatu on leida 1000 inimest, kes igaüks kannaksid kulu 10 rbl.

2. Eesti keeles puudub veel terminoloogia ja võõrsõnu polevat mõtet kasutada — rahvas ei saa neist aru.

3. Tähestikuliselt korraldatud raamat ei kõlba õppimiseks. Eesti rahvas peab aga esialgu veel palju õppima.¹³

¹⁰ R. Antik, Eestikeelse raamatu ja brošüüri arvulised kokkuvõtted aastate järgi. — Raamatu osa Eesti arengus. Trt., 1935, lk. 295.

¹¹ ENSV TA KM KO F50 M2:21, l. 5.

¹² Üli tähtjas palve ja kutse tervele Eesti rahvale. — «Eesti Postimees» 1884, 12. det.

¹³ Teaduste raamat. — «Olevik» 1885, 4. ja 11. veebr.

«Üleüldise teaduse raamatu» kaitseks võtab sõna «Tallinna Sõber» ja analüüsib põhjalikult raamatu väljaandmise võimalusi kolmes numbris.

Teadusliku terminoloogia suhtes on «Tallinna Sõber» optimistlikumal arvamusel ja artiklist koorub välja seisukoht, et üldine entsüklopeediline teatmeteos oleks tol ajal olnud vajalik kui ka võimalik. Peamisteks takistavateks teguriteks jäid ikkagi majanduslik kitsikus ja raskused kollektiivse töö organiseerimisel.¹⁴

29. aprillil 1885 tõi «Olevik» mustvalgel põhjuse, mis ei lasknud K. A. Hermannil üleskutsel täit kõlapinda leida. Nimelt peeti K. A. Hermannil kandidatuuri sobimatuks üksinda toimetama üldrahvalikult tähtsat teost.¹⁵ Kuid sellele vaatamata hakkas K. A. Hermann otsima majanduslikke võimalusi oma kavatsuse teostamiseks. 1886. a. omandas ta Maloki trükikoja, hakkas välja andma «Postimeest» ning «Laulu ja Mängu Lehte», kuid loodetud materiaalne kasu jäi saamata. Omaaegse muusikateadlase A. Kasemetsa andmeil tuli K. A. Hermannil igal aastal isegi tublisti juurde maksta.¹⁶

Niisiis — K. A. Hermannil idee jäi esialgu ellu viimata majanduslikel põhjustel. Kuid selle mõttega näib ta tegelevat haruldase püsivusega. Kui näiteks 2. juulil 1891 teatatakse Läti «Üleüldise teaduse raamatu» ilmumisest (kavatsetud 3 aasta jooksul 36 annet à 40 kop., kokku 90 poognat hinnaga 12 rbl. tellimisel), siis lisab toimetuse [K. A. Hermann] öienduse, et «Eesti üleüldise teaduse raamatu» mõte pole seisma jäänud, vaid saab õigel ajal rahva ette toodud.¹⁷

Järgmisena üritas eestikeelset entsüklopeediat luua Riias aastail 1882—1891 saksa ringkondade ja eriti mõisnike toetusel ilmunud ajalehe «Kündja» toimetaja Jaan Nebocat (1844—1908).

21. veebruaril 1891 teatas J. Nebocat Läti «Üleüldise teaduste sõnaraamatu» 1. ande kättesaamisest ja kirjutas:

«Sellega on lätlased nüüd Eestlaste ette jõudnud. Nüüd on aga aeg ka «Eestikeele «Üleüldist teadustesõnaraamatut» väljaanda, mis minul käsikirjas valmis on. Kui see ka nii suureks ei saa, kui minu Eesti-Saksakeele Sõnaraamat, mis 4 rubl. 50 kop. maksab, siiski on see Eesti rahva tarvituste kohta nii kaua hea küll, kui keegi teine suurema ohvri toob ja parema väljaannab.»¹⁸

See oli vajalik algatus ja autor on nähtavasti leidnud ka tolleaegse eesti lugeja jaoks sobiva mahu — just niisugune tagasihoidlik teatmeteos oleks võinud kasutamist leida. Raamatu sisu kohta

¹⁴ Teaduslik sõnaraamat. — «Tallinna Sõber» 1885, 22. veebr., 1. ja 8. märts.

¹⁵ Mis teevad teised ajalehed? — «Olevik» 1885, 29. apr.

¹⁶ A. Kasemets, Eesti muusika arenemislugu. Tln., 1937, lk. 159.

¹⁷ Lätimaalt. — «Postimees» 1891, 2. juuli.

¹⁸ J. Nebocat, Riias 21. küünlakuupäeval. — «Kündja» 1891, nr. 3, lk. 12.

puuduvad igasugused andmed. Kui aga silmas pidada J. Nebocati sulest ilmunud raamatute üldist taset ja fakti, et need juba omaaegses ajakirjanduses said terava kriitika osaliseks, siis on selge, et eesti lugeja selle teose ilmutata jäämisega nii sisult kui keeleliselt midagi olulist ei kaotanud.

Kui lisada, et 1891. a. ajaleht «Kündja» (tol perioodil kõige nõrgemini toimetatud ajaleht) oli lõplikult pankrotti jäämas, millele viitab asjaolu, et J. Nebocati lubas igale ajalehe tellijale välismaalt 5—10% odavamalt kaupa muretseda või sellele, kes levitaks 25 eksemplari tema ajalehte, taskukella kinkida,¹⁹ siis võib järeldada, et J. Nebocati kavatsus oli tõenäoliselt rohkem ärilist laadi.

XIX sajand eesti entsüklopeedia loomise ajaloos ei andnud rohkem praktilisi tulemusi kui A. Grenzsteini «Eesti sõnaraamatu» (1884), mille praktiline väärtus omal ajal oli vaieldamatu ja mida neologismide leksikonile lähedasena võib nimetada entsüklopeedia tinglikuks eelkäijaks.

Kuid kas oli eeldusi ka rohkemaks? Sellele tuleb vastata jaatavalt. Aktiivne huvi eesti kultuuri ja ajaloo vastu tekkis juba aastail 1838—1850 seoses Fr. R. Faehlmanni tegevusega Õpetatud Eesti Seltsis.

Aastail 1869—1871 mindi üle uuele kirjaviisile ja 1875. a. ilmus juba 75% raamatutest uues kirjaviisis.²⁰

Eesti koolile olid loodud põhilised õpikud (J. Kunder, C. R. Jakobson jt.).

Eestikeelne terminoloogia oli teatud määral välja kujunenud, eriti J. Kunderi loodusteaduslikes õpikuis (1877—1885), ja isegi sel määral, et mõned autorid peavad J. Kunderi peamiseks teeneks eestikeelse loodusteadusliku terminoloogia arendamist.²¹

Eesti keeles ilmus 15 ajalehte (1887). Tekkisid teaduslikke ja kunstiküsimusi käsitlevad ajakirjad «Meelejahutaja» (1879—1887), «Oma Maa» (1884—1891) ning «Laulu ja Mängu Leht» (1885—1897/98).

1897. a. rahvaloenduse andmeil oli Eestis kirjaoskajate protsent 77,7, mis XIX sajandi üldist taset arvestades oli küllaltki tähelepanuväärne.²²

V. I. Lenini iseloomustuse järgi oli Eesti sajandivahetusel praktiliselt isegi täieliku kirjaoskusega maa.²³

¹⁹ Eesti ajakirjanduse ajaloost. — Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Kuues leht. Jurjew, 1901, lk. 67.

²⁰ A. Kask, Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirja-keeles. Tln., 1958, lk. 198.

²¹ K. Laigna, Juhan Kunder. Tln., 1959, lk. 47.

²² Eesti NSV ajalugu. 2. tr. Tln., 1957, lk. 253.

²³ V. I. Lenin, Ettekanne Rahvakomissaride Nõukogu tegevusest 11. (24.) jaanuaril [1918. a. III Ülevenemaalisel Tööliste, Soldatite ja Talupoegade Saadikute Nõukogude Kongressil]. — Teosed, 26. kd., lk. 421.

«Meie rahvas loeb, kirjutab, rehkendab ja laulab. Vaesema vabadiku laual on raamatud ja ajalehed. Neid lendab kümne tuhandete viisi Eesti perekondadesse. Laul ja luul käib Eesti väljadest üle kui kevadine kelle helin. Endine orjakari on ka vaimu poolest vabaks saanud.»²⁴

Nii iseloomustab tolleaegne ajaloolane, luuletaja, kooli- ja lastekirjanik M. Lipp eesti rahvakooli saavutusi XIX sajandi lõpuks. Ja tõepoolest, selle optimistliku pildi taga peitub 1396 rahvakooli 58 068 õpilasega 1894. a.²⁵ Eesti VI üldlaulupeost 1896. a. võttis osa 320 laulukoori ja 30 orkestrit 3800 tegelasega.²⁶

Samuti arenes kirjastustegevus. Aastal 1900 ilmus 312 raamatut²⁷ ja töötas 44 trükikoda.²⁸

Eeltoodud faktid räägivad sellest, et XIX sajandi kolme-nelja viimase aastakümne jooksul oli mahajäänud maarahvast saanud kirjaoskaja eesti rahvas oma normeeritud keele, haritlaste, sise-mise poliitilise võitluse ja muidugi ka klassivastuolude teravnemisega algaval imperialismiperioodil.

Eesti teadus tegi küll alles esimesi samme, kuid eesti rahva arenemine oli jõudnud niisugusele astmele, kus ta vajas teatmikirjandust nii oma maa ja rahva kui ka üldkultuuriliste küsimuste kohta.

Katsetused käesoleva sajandi algul

K. A. Hermanni «Eesti üleüldise teaduse raamat»

Kui aastad 1887—1895 tsaarivalitsuse reaktioonilise poliitika tõttu tähistasid Eesti kultuurielus teatud paigaltammumist, siis suurtööstuse arenemine ja klassivõitlus aktiveerisid kõiki ühiskondlikke jõude. Teravnemisid sotsiaalsed vastuolud ja suurenes rahva janu teadmiste järele.

Selles mõttes oskas K. A. Hermann valida oma idee teostamiseks sobiva aja. 16. detsembril 1899 teatas «Postimees» eesti konversatsioonileksikoni väljaandmisest. Raamat pidi ilmuma 5—6 aasta jooksul, igal aastal 12 vihikut à 60—100 lehekülge ja ette-tellimisel üheks aastaks tuli tasuda 4—5 rbl.²⁹

²⁴ M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. — Tõine raamat. Tõine anne. Jurjew, 1899, lk. 168—169.

²⁵ Eesti NSV ajalugu. 2. tr. Tln., 1957, lk. 317.

²⁶ M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Tõine raamat. Tõine anne. Jurjew, 1899, lk. 173.

²⁷ R. Antik, Eestikeelse raamatu ja brošüüri arvulised kokkuvõtted aastate järgi. — Raamatu osa Eesti arengus. Trt., 1935, lk. 296.

²⁸ Fr. Puksov, Eesti raamatu arengulugu seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega. Tln., 1933, lk. 91.

²⁹ [Eesti üleüldise teadusraamatu... väljaandmise mõte on teoks saamas.] — «Postimees» 1899, 16. dets.

Vastulöök ei jäänud tulemata ka sel korral. «Postimees» avaldas pärastise kooli- ja haridustegelase N. Kanni kirja, millest selgub, et St. Peterburi «Ustavuse» karskusseltsis on 26. detsembril 1899 K. A. Hermanni üleskutset arutatud ja leitud, et kõigepealt peaks uue terminoloogia väljatöötamiseks loodama komisjon, sest K. A. Hermanni loodud sõnad ei kõlbavat, ja üldse — üksinda ei saavat seda tööd teha.³⁰

Samas toetas «Postimees» N. Kanni seisukohti ja lubas K. A. Hermanni kuulutused avaldada ainult siis, kui ta esitab kaastööliste nimekirja.

1900. a. veebruaris näib K. A. Hermann olevat asunud konkreetselt tööle. Veebruari algul töid ajalehed teate «Tähtjas kuulutus Eesti rahvale», milles K. A. Hermann esitas väga laiahaardelise programmi.³¹

Tolleaegne avalik arvamus avaldas ilmselt tõsist kahtlust tema kompetentsuse kohta niisugust üritust juhtida ja juba 24. veebruaril 1900 esines K. A. Hermann uue pikema jätkuva artikliga. Ta kurdab, et osa mehi on tema ettevõtte vastu kolmel põhjusel: ta ajavat asja üksinda, ei kõlbavat juhatajaks ja eesti keeles ei olevat entsüklopeediat vaja, sest võõrkeeltes juba on.³² Viimane põhjendus muidugi ei pea paika, aga kaks esimest küll, nagu näitab asjade edasine käik.

Kõigele vaatamata teatas K. A. Hermann 27. juulil 1900 «Eesti üleüldise teaduse raamatu» 1. vihiku ilmumisest. Edasine töö minevat «ruttu ja takistamata» ning «teised vihud ilmuvad korra pärast järele».³³

28. septembril 1900 teatati entsüklopeedia 2. vihiku ilmumisest,³⁴ millele järgnes asjalik retsensioon J. V. Veskilt, kes jõudis järeldusele, et nii jätkates peaks järgnema veel 90 viiepoognalist vihikut. Ühtlasi toob retsensent esile hulga raamatu kasutajat desorienteerivaid puudusi: esineb rohkesti faktilisi ja trükivigu, näiteks Abu-Bekr suri enne sündimist (artiklis «Abu-Bekr»); W. Scotti poeg suri lasteta — tegelikult oli tal tütar (artiklis «Abbotsford») jne. Nii need kui ka paljud teised näited (Aadorf — küla ja kihelkond Sveitsis. Afra — Augsburgi linna püha naine III sajandist jms.) viitavad toleaeegsele eesti lugejale mittevajalikule materjalile. Esineb lausa mõttetusi: «Kogukonna asjad on vabal põhjal» (lk. 9); «Ta sai vahvuse eest Vladimiri ordu mõõ-

³⁰ N. K a n n, [Kiri toimetusele.] — «Postimees» 1900, 13. jaan.

³¹ K. A. H e r m a n n, Tähtjas kuulutus Eesti rahvale. — «Eesti Postimees» 1900, 3. veebr.

³² K. A. H e r m a n n, Üleüldise teaduse raamatu seletuseks. — «Eesti Postimees» 1900, 24. veebr.; 2. märts.

³³ K. A. H e r m a n n, Üleüldise teaduse raamatu tellijatele. — «Eesti Postimees» 1900, 27. juuli.

³⁴ K. A. H e r m a n n, Eesti üleüldise teaduse raamatu tellijatele. — «Eesti Postimees» 1900, 28. sept.

kadega» (lk. 16). Enamik andmeid on ajaloo, geograafia ja elu-
lugude valdkonnast, tehnika ja loodusteadused on hoopis vähe
esindatud. Suurem osa materjale on vigaselt tõlgitud (vähemalt
osalt arvatavasti Meyeri ja Brockhausi leksikonidest, nagu järel-
dub ühest K. A. Hermannini sõnavõtust.³⁵ E. P.). Ei ole kasutatud
juba olemasolevat eestikeelset terminoloogiat.³⁶

Tolleaegne eestikeelne oskussõnavara oli puudulik. K. A. Her-
mann püüdis rakendada tema enese poolt loodud kunstlikke eesti-
keelseid sõnu. Selle tõttu on mõte kohati üldse väga raskesti tai-
batav, nagu näiteks artiklis «asphalt»:

«Teda tunti juba väga vanal ajal ja tarvitati sissebalsameeri-
miseks; nüüd on ta lahtunud näol mustaks lakiks jämeda raua
kaubale, ripspõhjuseks vase-tikile, päevapildisele kivipainule ja
ka tumetõmmu lasurvärville õlivaavamisel.»³⁷

Täis jonnini ja ebakriitilist enesekiitust jätkas K. A. Hermann
tööd samas vaimus, mõistmata, et see oleks olnud tarbetu isegi
teose lõplikul ilmumisel.

Majanduslikest raskustest hoolimata viis K. A. Hermann «Eesti
üleüldise teaduse raamatu» 1. köite väljaandmise kümnes vihikus
aastail 1900—1904 lõpule. Raamat oli väliselt oma aja kohta kõi-
giti vastuvõetav ja mahult (748 lk.) aukartustäratav.

Juba 3. mail 1904 sai A. Treumann-Heraklides Rakveres
K. A. Hermannilt Tartust postkaardi, milles kurdetakse, et sõda
on teose ilmumisele suure löögi andnud. Kuid «Üleüldise teaduse
raamatu» tööd ei taha ta siiski seisma jätta.³⁸

1905. a. tabavad K. A. Hermannini uued raskused, nii et ta
on sunnitud kirjas A. Treumann-Heraklidesele 28. märtsist pak-
kuma müüa 108 ruutsülda oma krundist 1000 rubla eest koos kõigi
õigustega.³⁹

Majanduslikud raskused sundisid entsüklopeedia teise köitega
viivitama üle aasta. Alles 1. juulil 1906 teatas K. A. Hermann
kavatsusest jätkata teose väljaandmist. Kahjuks toetatavat teda
vähe, kuigi tema, K. A. Hermann, olevat ainus mees, kellel on
vajalik haridus selle töö lõpuleviimiseks.⁴⁰

«Eesti üleüldise teaduse raamatu» 2. köide hakkas ilmuma aja-
lehe «Valgus» lisana. 9. augustil 1906 tõi «Valgus» esimesed
8 lehekülge teisest köitest. Ühtlasi teatati, et endised tellijad saa-

³⁵ K. A. Hermann, Üleüldise teaduse raamat. — «Postimees» 1900, 28. juuli.

³⁶ J. V. Veski, [Eesti üleüldise teaduse raamat.] — «Rahva Lõbu-Leht» 1900, nr. 12, lk. 729—736.

³⁷ A. Kask, Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. — Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I, 1956, lk. 166.

³⁸ A. Kruusbergi kirjakogu nr. 5, ENSV TA KM KO F 183 M3:1, l. 201.

³⁹ Sealsamas, nr. 5, ENSV TA KM F 183 M3:1, l. 209.

⁴⁰ [Hermann, K. A.] Üleüldise teaduse raamat. — «Valgus» 1906, 1. juuli.

vad kogu vihiku korraga ja l. köidet olevat veel võimalik toime-
tusest saada hinnaga 5 rbl. (köites 5.50).⁴¹

Teine köide pidi sisaldama tähed B, C, D, E. Üldse ilmus
8 ühepögnalist annet, kokku 64 lk., märksõnadega «B — Brasi-
lia ühisvabad koosdused».

«Eesti Kirjanduse» retsensioonis 2. köite kohta öeldakse:

«Toimetaja, kokkuseadja ja kirjutaja usub, et raamatut ainult
pudikeelega inimesed tarvitusele võtavad, kes selle või teise puu-
duse pärast healitsemise riistade juures Eesti keele heali välja
ütelda ei saa. Tervetel inimestel on teda selle pärast tarvitada
raske, aga suurt kahju sellest ei ole, sest sisügi poolest luba-
raamat haledaks paberimäärdeks jääda. Pikemalt temast kirju-
tada oleks asjata ruumi raiskamine, olgu siis et edespistes
annetes keel ja kirjaviis pisutki ajakohasemaks muutuvad.»⁴²

Niisuguseid muudatusi K. A. Hermann ilmselt ei tahtnud teha
ega olnud võimelinegi tegema, nagu selgub tema sõnavõtust
11. septembril 1906.⁴³ Ning eelnimetatud retsensioon, mis taunis
eriti K. A. Hermann'i foneetilist kirjaviisi, nagu «lahhdi», «kannda»
jne., ja mille autoriks on J. V. Veski andmeil J. Jõgever,⁴⁴ mattiski
eesti esimese entsüklopeedia, mille 812 lehekülge ilmusid ajavahe-
mikul 27. juulist 1900 kuni 11. septembrini 1906.

«Eesti üleüldise teaduse raamat» oli sisult eestlastele ebaolu-
lise materjaliga üle koormatud, ajaleheliku ja laialivalguva stii-
liga, rohkete vigadega ja eesti keele saavutusi ignoreeriv raamat,
mille kasulikkust märgib vaid idee ise ja mõningane eestlaste
kohta kogutud materjal. Muus osas jääb see aga kurvaks õpet-
likuks kogemuseks.

Eesti entsüklopeedia idee oli selleks ajaks juba veerand sajan-
dit vana, kuid entsüklopeediat ei olnud ikka veel.

Teised väljaanded

Juba XIX sajandi lõpul tõusis päevakorda rahvaharidustöö jätkamine väljaspool kooli. Näiteks A. Grenzstein kirjutab oma «Politika aabitsas», et inimesele ei piisa enam sellest, mis koolis õpetatakse. Tarvis on teha rahvas kirjaoskajaks ka ühiskondlikus elus ja igapäevase praktilise töö küsimustes.⁴⁵

Kui XIX sajandil ilmus eesti keeles 6692 trükist, siis aastad

⁴¹ [Hermann, K. A.] Üleüldise teaduse raamatu sõpradele. — «Valgus» 1906, 9. aug.

⁴² Eesti üleüldise teaduse raamat... [Rets. 2. köite kohta.] — «Eesti Kirjandus» 1906, nr. 7, lk. 223—224.

⁴³ [Hermann, K. A.] Üleüldise teaduse raamat. — «Valgus» 1906, 11. sept.

⁴⁴ J. V. Veski kiri 23. juunist 1967. a. E. Pillau valduses.

⁴⁵ A. Grenzstein, Politika aabits. Jurjew, 1898, 16 lk.

1901—1917 töid 7548 trükist, s. o. 17 aastaga rohkem kui eelne-
nud 100 aasta jooksul kokku.⁴⁶ Ning raamatukaubanduse areng
näitab, et need raamatud ei jäänud seisma. Kui 1880. a. oli Eestis
iga 24 000 elaniku kohta üks raamatukauplus, siis 1903. a. oli üks
raamatukauplus juba iga 6000 elaniku kohta, kusjuures samal ajal
Venemaal näiteks oli üks raamatukauplus iga 46 000 elaniku
kohta.⁴⁷

Kõik see iseloomustab mitte ainult kirjaoskuse arengut, vaid ka
laiade rahvahulkade intellektuaalset kasvu, silmaringi laiene-
mist, huvi oma aja sotsiaalsete ja poliitiliste probleemide vastu.

Käesoleva sajandi esimeste aastate üheks loetavamaks aja-
leheks kujunes aastast 1887 Peterburis ilmunud «Virmalise» järel-
käija «Uus Aeg», mille XIII(1) aastakäik 1899. a. anti välja Tar-
tus ja mis alates 5. jaanuarist 1900 ilmus Tallinnas.

«Uue Aja» toimetuse liikmete, sealhulgas M. Antje ja M.
Schifferi ühise töö viljana ilmus 1903. a. ajalehe tasuta kaas-
andena «Ajalehelugeja sõnaraamat arusaamise abiks igale tea-
dushimulisele lugejale» (72 lk.). Raamat sisaldab märksõnade
alfabeedis võõrsõnu, võõrkeelseid väljendeid, aga ka tavalisi märk-
sõnu nagu «ajaleht», mille all antakse kahel veerul ülevaade täht-
samatest eesti, vene ja välismaa ajalehtedest. Näiteks märksõna
«sõjavägi» all selgitatakse tervel veerul sõjaväe teenistuskorda nii
meil kui välismaal jne. «Ajalehelugeja sõnaraamatus» toodud
poliitika, ajaloo, tehnika, majanduse, geograafia jt. alade märk-
sõnade seletus pole alati päris täpne, kuid on arusaadav, oma aja
kohta küllalt korrektne ja asjalik. Sõnaraamat sisaldab umbes
1400 märksõna.

«Ajalehelugeja sõnaraamatut» võib eelöeldut arvestades nime-
tada A. Grenzsteini «Eesti sõnaraamatu» järel teiseks eestikeel-
seks rahvaleksikoniks, mis ilmus tervikuna ja millel «Uue Aja»
laialdase leviku tõttu oli rahvaharidustöös kaugelt suurem tähtsus
kui teistel suurelt kavatsatud, kuid pooleli jäänud väljaannetel.

Oma aja kohta hästi läbimõeldud oli «Hariduse sõnaraamat»,
mille väljaandmise kavatsusest teatati 1902. a. lõpul. Teos pidi
ilmuma tähtsamate õpetlaste kaastegevusel ja selgitama ligi 800
leheküljel üle 10 000 «asja» 1 rubla ja 25 kopika eest.⁴⁸

Teose koostajaks ja toimetajaks oli Jakob Muide (Rebase)
(1865—1942), kes töötas Tartus P. Schmidt raamatukaupluse
juures alates 1902. a. toimetajana ja tõlkijana.⁴⁹

⁴⁶ R. Antik, Eestikeelse raamatu ja brošüüri arvulised kokkuvõtted aastate järgi. — Raamatu osa Eesti arengus. Trt., 1935, lk. 296.

⁴⁷ Fr. Puksov, Eesti raamatu arengulugu seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega. Tln., 1933, lk. 171.

⁴⁸ [Hariduse sõnaraamat.] — Uus Aastasada. Kalender 1903. aastaks. Jurjew-Tartu, 1902, lk. [2].

⁴⁹ H. Kään, Jakob Muide (1865—1942). — Paar sammukest eesti kirjan-
duse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale. 2, 1961, lk. 438.

Ametlikult kuulutati raamatu tellimine välja alles 21. novembril 1907, kui K. A. Hermann'i üritus oli juba lootusetult luhtunud. Sõnaraamat pidi sisaldama pika loetelu teadusi, olema illustreeritud 1000 pildi ja 26 kaardiga ning ilmuma 25 vihikus à 64 veergu (2 poognat) hinnaga 3 rbl. 50 kop. ettetellijatele, teistele 5 rbl.⁵⁰ Kuid nähtavasti oli siingi programm vahepeal paisunud ja õigustatult avaldati kahtlust, kas leitakse 6000—7000 rubla, mis selle raamatu kirjastamiseks tuleks paigutada.⁵¹

1908. a. aprillis teatati «Hariduse sõnaraamatu» 1. vihiku ilmumisest ja loetleti 14 kaastöölist, nende hulgas ka A. Kitzberg, M. Pill, M. Saar ja toimetajaks J. Muide. Programmi on veel kord muudetud. Raamatu käsikiri — 50 trükipoognat, olevat lõplikult valmis. Samas on lisatud palve ettetellimisega üritust toetada, mis viitab eestikeelse entsüklopeedilise kirjanduse soetamisel järjekordsetele majanduslikele raskustele.⁵² «Hariduse sõnaraamatu» ilmumine jätkus 1909. a., kuid lõppes äkki seitsmenda vihikuga, katkedes sõnal «Definition».

Eesti keele sõnavara arendamise seisukohalt «Hariduse sõnaraamat» midagi olulist ei andnud. Ilmunud osas on Eestit puudutavaid artikleid suhteliselt vähe. Kuid muidu on teos oma aja kohta küllalt korrektne. P. Schmidt'i kirjastus J. Muide toimetusel suutis anda seitsmes vihikus 224 leheküljel eestikeelse entsüklopeedilise kirjanduse alalt tähelepanuväärse katse, mille ilmumine oleks olnud igati otstarbekas.

Kuna teose tiraaž pidevalt vähenes, langes 4500-lt 3000 eksemplarini, ning P. Schmidt'i kirjastus-raamatukauplus 1912. a. üldse lõpetas tegevuse, siis näib olevat tõenäoline, et «Hariduse sõnaraamatu» ilmumise katkemise põhjused olid jälle majanduslikku laadi, mis seekord ajasid nurja vajaliku ürituse.

Tuleb märkida veel 1908. a. ilmunud A. Suurkase teost «Teadusline Tasku sõnaraamat. 2146 teaduslist sõna, kõnekäändu, tarkade meeste ütelsi, lentsõnu jne. Tarvilik käsiraamat igale teadusehimulisele ja edasipüüdjale inimesele.» Viljandi, A. Suurkase kirjastusel, 1908. 106 lk.

Nagu koostaja eessõnas selgitab, on ta seadnud eesmärgiks «teadusliste» sõnade äraseletamise. Raamat näib püüdvat jätkata «Ajalehelugeja sõnaraamatu» traditsioone, kuid on keelelt mannetum. A. Suurkask ütleb, et juba aastaid tagasi tärnanud tal soov midagi taolist korda saata. Võimalik, et ta sai mingit innustust ka J. Jungilt, kes juba 30 aastat varem oli tegelnud eesti biograafilise leksikoni ideega. Nimelt selgub A. Suurkase kirjast J. Jun-

⁵⁰ Hariduse sõnaraamat. — «Elu Päevaväljaanne» 1907, 21. nov.

⁵¹ Kaks kirjanduslist ettevõtet, mida toetada võidaks. — «Elu» 1907, 3. det.

⁵² Praegu ilmus trükist «Hariduse sõnaraamatu» 1. v. — «Elu» 1908, 27. apr.

gile 27. juunil 1895, et ta on aidanud J. Jungil vanavara korjata, kusjuures kogutud materjalid jäeti Viljandis raamatukaupmehe ja kirjastaja A. Renniti juurde hoiule. Sealsamas oli ka mõlema kokkusaamispaik.⁵³

«Teadusline Tasku sõnaraamat» pakkus küll rohkem märksõnu kui eelkäijad, jäi aga lähemale võõrsõnade leksikoni tüübile ega suutnud kvalitatiivselt eelkäijate taset säilitada.

Kui teha lühikest kokkuvõtet perioodist 1877—1917, siis peab nentima, et 40 aasta jooksul realiseeriti eestikeelse entsüklopeedilise kirjanduse loomise kuuest katsest ainult kolm. Need olid A. Grenzsteini «Eesti sõnaraamat» (1884), «Ajalehelugeja sõnaraamat» (1903) ja A. Suurkase «Teadusline Tasku sõnaraamat» (1908), mida tinglikult võiks nimetada üldisteks rahvaleksikonideks ning mis oma mahult ja väärtuselt ajastu lugejat enam-vähem rahuldasi. Kuid kõik suurema ulatusega katsed takerdusid põhiliselt majanduslikesse raskustesse. Ajastu nõudeile vastas neist vaid arukalt ja suurema mõõdutundega planeeritud «Hariduse sõnaraamat» (1908—1909). J. Nebocati ja K. A. Hermanniga algatuste praktiline väärtus on aga küsitav.

Võrdluseks tuleb märkida, et meie naabritel-väikerahvastel suhteliselt avaramate võimaluste juures ei arenenud entsüklopeediate väljaandmine mitte palju paremini.

Näiteks Läti entsüklopeedia, mis oli kavatsetud 36 vihikus, hakkas ilmuma 1891. a. ja jõudis 1893. a. sõnani «Hystrix». Aastaks 1898 ilmus väljaanne kuni 27. vihikuni, jäi aga siis pooleli.⁵⁴

Soome «Tietosanakirja» 10 köidet ja 1 lisaköide ilmusid aastail 1909—1922.

Välispropagandast «Eesti entsüklopeediani»

Eesti entsüklopeedia küsimus 20-ndate aastate algul

Aastad 1917—1920 tähistavad Eesti ajaloos Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu (25. okt. 1917—23. veebr. 1918), maad laastanud Saksa okupatsiooni (veebr.—nov. 1918), Eesti Tööraha Kommuuni lühikest (29. nov. 1918—19. juuli 1919), kuid viljakat tegevust ja lõpuks Eesti kodanliku valitsuse kindlustumist välismaise imperialismi toetusel, mille tulemusena sõjategevus lõppes Tartu rahuga 2. veebruaril 1920.

Kodanluse esimesed sammud olid suunatud kodanliku vabariigi tutvustamisele välismaal, et kindlustada välisabi. Siiani tundis laiem avalikkus välismaal ainult Vene Balti provintse ja sedagi sageli ähmaselt.

⁵³ ENSV TA KM KO F 50 M 6:32, l. 1.

⁵⁴ Latviešu konversācijas vārdnīca. 9. kd. Rīga, 1933, vrg. 17540—17541.

Niisiis — et saavutada kapitalistlikelt riikidelt toetust võitluseks Nõukogude Venemaa vastu, kavatses Eesti kodanlik Haridusministeerium juba 1918. a., ilmselt ajavahemikul 19. nov.—31. detš., s. o. kodanlikule võimule kõige kriitilisemal hetkel, asuda Eestit tutvustava saksakeelse teose väljaandmisele, nagu tõendavad Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna arhiivimaterjalid.

Eestit tutvustava entsüklopeedilise teose toimetamine oli usaldatud V. Ernitsale. Raamat pidi valmima 23. aprilliks 1919, kuid juba algusest peale valmistas raskusi autorite leidmine ja neilt sobivate artiklite saamine. Nii oli 1919. a. juulis V. Ernitsal kõigest 6 artiklit ja töö ei edenenud nimetamisväärselt kuni erikomisjonitööleasumiseni 1922. a.⁵⁵

Vahepeal tuli päevakorda Meyeri «Handlexikoni»⁵⁶ tõlkimine eesti keelde. Sellise ettepaneku tegi Tallinna firma A/s. «Muravei» 12. augustil 1920 peaminister J. Tõnissonile,⁵⁷ kelle korraldusel saadeti «Muravei» kiri haridusministrile seisukohavõtmiseks ja ühtlasi Eesti Kirjanduse Seltsiga konsulteerimiseks. Mõlemad asutused olid väljaande tõlkimisega põhimõtteliselt nõus, kui Eesti ja Soome küsimustes lubatakse materjali täiendada.

Kuid «Muravei» esindaja E. Strandelli seletuskirjast 14. septembril 1920 nähtub, et «Muravei» kui Leipzigi Bibliograafiainstituudi esindaja nõudmised hakkasid riivama Eesti riigi suveräänsust — riik pidi küll finantseerima teose toimetamist, kuid tal ei olnud mingit kontrolli selle sisu ja kaastööliste tegevuse üle.

«Muravei» plaani kohaselt pidi väljaantava «Eesti entsüklopeedilise sõnastiku» toimetuse olema riiklik ettevõtte laialdaste õigustega, nagu tasuta (riigi kulul) kuulutamine kõigis päevalehtedes, tollivaba sisse- ja väljavedu, transport ja Eesti väliskonsulaatide abi. Sõnastiku peadirektoriks pidi saama keegi Otto Treufeldt, kes täielikult oma äranägemise järgi värbab kaastöölisi. Lõpuks esitatakse nõue, et kõik riigiasutused peavad toimetuse korraldusi tellimise, teadete kogumise jms. osas täielikult toetama.⁵⁸

Eesti Kirjanduse Seltsi 21. augusti 1920. a. kirjas haridusministrile öeldakse, et praegu pole soovitatav riigil neid kulusid kanda.⁵⁹

Peaministri resolutsioon soovitas ka raamatu Eesti nõuete kohaselt ümber töötada ja välja anda, kuid suuremal kujul. «Ettepan-

⁵⁵ ENSV ORRKA F 1108, nim. 5, s.-ü. 309, l. 37.

⁵⁶ Nähtavasti on tegemist teosega: Meyers Handlexikon. Achte gänzlich veränderte und neubearbeitete Auflage. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1920. 1632 vrg. (Neudruck 1922).

⁵⁷ ENSV ORRKA F 1108, nim. 5, s.-ü. 13, l. 152—165.

⁵⁸ Sealsamas, l. 163—165.

⁵⁹ Sealsamas, l. 153.

dud kujul ei vastaks sõnaraamat meie rahva nõuetele oma lüheduse pärast mitte.»⁶⁰

Sellega soikuski järjekordne eestikeelse entsüklopeedia kavatus. See oli ilmselt puhtäriline ja «Muravei» lepingu projekti tooni arvestades riiklikult kahjulik ettevõte, mis poleks ikkagi suutnud rahuldada rahva nõudeid tol ajal juba hoogsalt arenema hakkava kultuurielu tingimustes.

Nagu varem mainitud, lähtus eesti entsüklopeedia idee esialgselt kodanliku vabariigi välispropaganda vajadustest. 29. jaanuaril 1919 kirjutas R. Kangro-Pool, et Eesti tutvustamiseks ei ole siiani midagi ära tehtud, ja välismaa, nagu tsaariaegsed raamatudki, kujutab eestlasi pikkade juustega, muldonnis elavate poolmetslastena.⁶¹

30. jaanuaril 1922 peeti Haridusministeeriumi algatusel ministeeriumidevaheline nõupidamine eesti entsüklopeedia küsimuses. Valitsus oli 1922. a. eelarves määranud selle mõtte teostamiseks 500 000 marka krediiti ja nüüd võis töö alata. Eeskujuks otsustati võtta koguteosed «Schweden» ja «Finnland im XX Jahrhundert». Komisjon jõudis kokkuleppele ka soovitatavate autorite suhtes ning 1923. a. lõpuks oli eesti keeles valminud 90 ja inglise keeles 85 artiklit.⁶²

15. veebruariks 1924 näib aga olevat selgusele jõutud, et «Eesti entsüklopeedia» tuleb välja anda ainult eesti keeles. Sellest lähtudes palutakse ka H. Kruusilt eestikeelset täiendust tema artiklile eesti raamatu arengust.⁶³

Vahepeal ei ole Haridusministeerium saadud materjalidega osanud nähtavasti enam midagi peale hakata ja 21. juunil 1924 kinnitas valitsus lepingu, millega kogu töö anti lõpetamiseks Eesti Kirjanduse Seltsile.⁶⁴

Sama aasta sügisel käis «Eesti entsüklopeedia» toimetamistöö Tartus Eesti Kirjanduse Seltsi juures H. Kruusi juhatusel, kusjuures tal oli rohkesti raskusi autoritega honorari, artiklite hilinemise ja autorite keelelise saamatuse pärast. H. Kruus kirjutas 11. juulil 1925 Tallinna Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna juhatajale G. Neyle:

«Toimetajana loen ka 2—3 korrektuuri, autorite paranduste puhul veel rohkem... Lohakus ja lihtne kirjaoskamatus esineb käsikirjades nii sagedasti, et otse häbi! Ja neid sisse jätta kogu-

⁶⁰ ENSV ORRKA F 1108, nim. 5, s.-ü. 13, l. 161.

⁶¹ R. Kangro-Pool, Eesti tutvustamiseks. — «Postimees» 1919, 20. jaan.

⁶² ENSV ORRKA F 1108, nim. 5, s.-ü. 309, l. 37.

⁶³ Sealsamas, l. 3.

⁶⁴ Sealsamas, l. 46.

teosesse, oleks häbi kõigile asjaosalistele, häbi Eesti kultuurile. Ja sellepärast olen käe kõva hoidnud, kuigi kogu selle asjaajamise juures tihti valdab sõnnikutalli puhastamise meeleolu.»⁶⁵

Töö käigus selgus, et nimetus «Eesti entsüklopeedia» ei ole siiski sobiv, arvestades materjali mitte veeruliselt, vaid üle lehekülje ulatuvat ja artiklite mitte-alfabeetilist paigutust ning sisu loogilis-temaatilist süstematiseerimist. Materjal oli esitatud rohkem laialt kirjeldavana kui konkreetselt iseloomustavana.

H. Kruusi soovitusel tegi Eesti Kirjanduse Selts ettepaneku anda teosele lõplikuks pealkirjaks «Eesti maa — rahvas — kultuur»,⁶⁶ mis ka vastu võeti.

«Eesti maa — rahvas — kultuur» ilmus 1926. a. mai lõpul tiraažiga 2000 eks. hinnaga köites 2500 marka, poognates 2250 marka.

Seega ei saanud järjekordsest katsest jälle entsüklopeediat. Et teos oli mahukas (XX,2/, 1255 lk.), siis lükati raamatu tõlkimine võõrkeeltesse valitsuse 4. detsembri 1925. a. otsusega edasi, sest see oleks läinud liiga kulukaks.⁶⁷ Selle tõttu ei täitnud raamat ka välispropaganda otstarvet, milleks ta algselt oli mõeldud.

Eesti entsüklopeedilise kirjanduse ajaloos tähistab koguteos «Eesti maa — rahvas — kultuur» etappi, mille jooksul koguti hulgaliselt faktilist materjali ja omandati organiseerimistöö kogemusi. Ühtlasi anti rahvale esimene põhjalikum ülevaade kodumaast. Kuid üldise entsüklopeedia väljaandmine jäi endiselt päevakorda.

«Eesti entsüklopeedia» ja «Väike entsüklopeedia»

Eesti teaduse arendamine ja tulemuste fikseerimine eesti keeles algas alles möödunud sajandi teisel poolel. 1905.—1907. a. revolutsioonilaine andis teadusliku mõtte arengule uue tõuke ja nüüd juba kaasaegses tähenduses. 1912. a. ilmusid «Eesti kirjakeele reeglid» ja 1918. a. ka esimene «Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat».⁶⁸

Aastail 1909—1914 tehti teatud edusamme ka eestikeelse erialase terminoloogia väljatöötamisel, mis jätkus eriti intensiivselt J. V. Veski kaastegevusel 1920. aastatel. Nii näiteks ilmusid füüsika, taimekaitse, mäetööstuse, botaanika jt. terminoloogilised sõnastikud. Hakkasid ilmuma esimesed seletavad terminoloogilised sõnaraamatud, nagu «Tervishoiu sõnaraamat» (1912), «Tea-

⁶⁵ ENSV ORRKA F 1108, nim. 5, s.-ü. 309, l. 54.

⁶⁶ Sealsamas, s.-ü. 428, l. 22.

⁶⁷ Sealsamas, s.-ü. 360, l. 40.

⁶⁸ E. Ahven, Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900—1917. Tln., 1958, lk. 43—46.

dusline piibli sõnaraamat» (1911), E. Visnapuu «Muusika leksikon. 1. Terminoloogia» (1923), I. Mannise «Etnograafiline sõnastik» (1925) ja «Suguelu leksikon» (1927). Pandi alus eesti-keelsele teaduslikule terminoloogiale ligi 40 000 sõna ulatuses ja saavutati tähelepanuväärset edu eesti keelenormide kehtestamisel.⁶⁹ Ilmus «Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat» I—II—III (1925—1930—1937).

Kodanlikus Eestis valitses 20-ndatel aastatel kultuurielu tõusu- periood, mida läbis teravalt kahe vastandliku tendentsi — kodanlik-natsionalistliku ja rahvuslik-demokraatliku progressiivse suuna võitlus.⁷⁰ Järjest enam kasvas rahva hulgas pürgimine teadmiste poole, millega laienes pinnas ka eesti entsüklopeedia idee teostamiseks.

Järgmine eestikeelse üldise entsüklopeedia loomise katse tehti Tallinnas 1930. a. On säilinud kirjastuse «Elu» konversatsioonileksikoni toimetuse 4. juuni 1930. a. kiri professor M. J. Eisenile Tartusse, kus teatatakse, et sellenimelise suurteose 1. köite 1. vihik ilmub augustis. «Konversatsioon-leksikon» oli mõeldud kolmes suurekaustalises (24,5 × 17 cm) köites á 600 lehekülge, kusjuures iga köide pidi jagunema müügi hõlbustamiseks kuueks 96-leheküljeliseks vihikuks. Raamat pidi andma seletusi ligi 90 000 märksõna ja mõiste kohta, sisaldama 3500 pilti ja joonist tekstis ning 500 musta ja värvilist pilti, maakaarti ja lisa erilehtedel. Tehakse teatavaks, et erialaste ja eestiaineliste artiklite koostamisest võtavad osa kodumaa parimad õpetlased, palutakse M. J. Eisenit kaastööliseks ja lubatakse arvestada honorari 42—44-tähelise rea pealt.⁷¹

5. juulil 1930 tänas toimetus M. J. Eisenit lubatud kaastöö eest.⁷²

«Konversatsioon-leksikoni» 1. vihik ilmus 1931. a. mais B. Linde toimetusel. Nagu selgub märkusest kaane siseküljel, oli teos kavatsatud juba 1929. a. üheköitelisena Larousse'i⁷³ eeskujul ja pidi kujunema väikeseks eesti entsüklopeediaks. Kuid märksõnastiku koostamisel paisus raamat kolme köiteni. Edasi teatati, et eeskujuks olevat kasutatud ka inglise, prantsuse, saksa, rootsi, soome, läti, poola, ukraina, tšehhi ja vene entsüklopeediaid, kusjuures peaaegu kõigi nimetatud rahvuslike leksikonide toimetused ja diplomaatilised esindused on võimaldanud toimetusele kaastööd nii sõnalise kui ka pildimaterjali hankimisel. Toimkond koosnevat 16 töötajast ja kaastöölisi olevat 91. Lõpuks märgitakse juba olevat

⁶⁹ Eesti biograafiline leksikon. Trt., 1926—1929, lk. 569.

⁷⁰ Eesti NSV ajalugu. 2. tr. Tln., 1957, lk. 495—496.

⁷¹ ENSV TA KM KO F 24 M 3: 13, 1. 1/1.

⁷² Sealsamas, 1. 2/2.

⁷³ Nähtavasti mõeldakse teost «Nouveau petit Larousse illustré. Dictionnaire encyclopédique.» Paris, Librairie Larousse, mis sisaldab nii keelelist kui ka teatmelist materjali.

üle 3500 tellija,⁷⁴ mis on aga kaheldav, arvestades toimetuse reklaamistiili. Näiteks 1931. a. mais reklaamis ajakiri «Raamatukogu» ilmselt leksikoni toimetuse ülesandel «Konversatsioon-leksikon» kui «tüsedaimat teadmiste allikat», mida omandades «Teie ei kuluta oma raha, vaid paigutate väärtusesse, mis tõuseb kohe hinnas 50% võrra. Praegu on veel aeg...» jne.⁷⁵

Mõni lehekülj edasi on nagu võrdluseks kirjastuse «Loodus» reklaam:

«Eesti entsüklopeedia. Eesti teaduste sõnaraamat. Ilmub 8 andes. Üle 60 000 artikli. 11 000 veergu tihedat teksti. Rikkalikult illustreeritud. Nõudke hinnata tutvumisvihku (32 lk.). See ei ole äriiline ettevõte, vaid rahvuskultuuriline töö. Üle 250 kaastöölise.»⁷⁶

«Konversatsioon-leksikon» lõppes esimese vihikuga. Koostajad nähtavasti taipasid isegi, et nad ei suuda võistelda «Looduse» entsüklopeediaga, mis oli põhimõttekindlamalt kavandatud, mille koostamine oli paremini organiseeritud ja millest võtsid osa tugevamad jõud.

Kuid kirjastusega «Elu» seotud ajakirjanik H. Haljaspõld alustas juba 1930. a. aprillis teise rahvaliku käsiraamatu avaldamist, mis sai suure leviku osaliseks. Tema «Võõrsõnade leksikon» oli seda nõutavam, et niisugust tüüpi teose varasema eelkäija — A. Suurkase «Teaduslise Tasku sõnaraamatu» (1908) järel oli 1923. a. ilmunud vaid L. Sõerdi «Eesti keeles tarvitusel olevate võõrkeelsete sõnade sõnastik» (80 lk.). Mõlemad nimetatud teosed olid 30-ndate aastate alguseks juba vananenud ja mahult ebapiisavad. Rahval oli selliste teatmeteoste järele tungiv vajadus, seda enam, et «Võõrsõnade leksikon», mis sai aluseks 1937. a. ilmunud «Entsüklopeedilisele võõrsõnastikule» samalt autorilt, püüdis eeskujuks võtta Larousse'i sõnastikku ning anda koos keelise ainesega ka entsüklopeedilisi sugemeid. Kahjuks oli H. Haljaspõllu sõnastikes nõrk just keeleline element, mis sai J. Väinastelt lausa eitava hinnangu.⁷⁷ Sellega jääb H. Haljaspõllu töö eesti teatmekirjanduse ajalukku just seletava osa tõttu, sest keelisel tõi ta rohkem kahju kui kasu.

R. Kleisi suusõnaliste mälestuste põhjal on eestikeelse entsüklopeedia mõtet uuesti kaalutud Eesti Kirjanduse Seltsi juhatuses juba 1920. aastate lõpul. Kuid konkreetsemalt sai «Eesti entsüklopeedia» väljaandmise mõte alguse kirjastuse «Loodus» tole-aegse peatoimetaja H. Männiku reisilt Soome 1930. a. suvel, kus

⁷⁴ Konversatsioon-leksikon. Teaduste sõnaraamat. [Toim. B. Linde.] Ligi 5000 ühe- ja mitmevärvilist pilti, joonist ja maakaarti. I. kd. [I. v.] A — aktidentsid. Tln., 1931, [VI] lk., 192 vrg.

⁷⁵ Teadus on võim! — Raamatukogu 1931, nr. 1 (3), lk. 32.

⁷⁶ Eesti entsüklopeedia. — Raamatukogu 1931, nr. 1 (3), lk. 47.

⁷⁷ J. Väinaste, Võõrsõnade leksikon I. — «Kasvatus» 1930, nr. 5, lk. 249—252.

talle oli sisendatud mõtet, et vähemalt «Pieni tietosanakirja» (4 kd. 1925—1928) sarnase teose kirjastamine oleks Eestiski mõeldav. Selleks ajaks oli Lätis 1927. a. alustatud uue suure entsüklopeedia väljaandmist (Latviešu konversācijas vārdnīca. 1.—21. kd. A — Tjepolo. Rīga, 1927—1940. 43008 vrg.), soomlased alustasid parajasti «Iso tietosanakirja» (1931) ja ilmuma hakkas ka «Lietuviškaji Enciklopedija» (1931). Soome reisilt saabudes sõitis H. Männik kohe Narva-Jõesuhu, kus suvitas R. Kleis, kellel oli juba kogemusi «Eesti biograafilise leksikoni» (1926—1929) toimetamisel, mis omakorda oli üheks eelduseks «Eesti entsüklopeedia» väljaandmisele. Küsimust kaaluti koos ja otsustati konsulteerida tolaeaegsete Tartu ülikooli õppejõududega, kes viibisid parajasti suvepuhkusel. Tartus arutati küsimust ülikooli eesti keele lektori J. V. Veskiga. Eeltoodud näide iseloomustab «Looduse» peatoimetaja H. Männiku operatiivsust ja energilisust, millel edaspidi oli suur tähtsus «Eesti entsüklopeedia» ilmumisele.

Kirjastuse «Loodus» asutas väike pedagoogide ring 1920. a. loodusteaduslike õpikute kirjastamiseks. 1923. a. kujundati kirjastus osaühinguks, kuid ärilise tegevuse kõrval jätkas ta ka teaduslikku ja kultuurilist uurimistööd. Näiteks algatati «Looduse» kapitaliga omaaegset kodu-uurimistööd («Eesti» — «Tartumaa», «Võrumaa» jt.), jagati pidevalt Tartu ülikooli kaudu auhindu loodusteaduslike uurimuste eest jne.

1931. aastal ei olnud raamatute müügi võimalused eriti soodsad. «Iga raamatu hinna kalkulatsioon peab juhitud olema põhimõttest: raamat tasugu ise ennast ära,» kirjutas H. Männik.⁷⁸

Selliste majanduslike võimaluste juures torkab «Looduse» kultuurhariduslik tegevus eriti silma ja peaks leidma meie kultuuri loos väärilist märkimist. Igatahes tõendab piiratud võimaluste juures «Eesti entsüklopeedia» väljaandmisele asumine «Looduse» kultuurilist missiooni.

7. augustil 1930 otsustas «Looduse» juhatus «Eesti entsüklopeedia» väljaandmise kavatsuse heaks kiita ja moodustas ettevalmistustöödeks komisjoni R. Kleisi juhatusel.⁷⁹ R. Kleis saadeti kohe nädalaks Soome «Otava» kirjastuse tööga tutvuma, kus parajasti oli ettevalmistamisel 15-köiteline «Iso tietosanakirja» (1931—1939). Hiljem oli R. Kleisil võimalus tutvuda ka Brockhausi entsüklopeedia väljaandmisega Saksamaal ning Taani ja Norra entsüklopeediatega. Neist pakkus eeskujuna erilist huvi «Der grosse Brockhaus», mille viieteistkümnes, 20-köiteline väljaanne oli parajasti kirjastamisel. Teatavasti on Brockhausi entsüklopeedia kuulus suure märksõnade arvu ning teaduslikult täpse ja suhteliselt lühidalt esitatud andmestiku poolest.

⁷⁸ H. Männik, Piik K./Ü. «Looduse» senisele tegevusele. — Raamatute Tutvustaja nr. 9. Trt., 1931, lk. 239.

⁷⁹ Eesti entsüklopeedia. 8. kd. Järelsõna, lk. 7.

«Eesti entsüklopeedia» ettevalmistustööd seati algusest peale rangele organisatsioonilisele alusele.

Soome eeskujul otsustati piirduda juhtimisel väiksema operatiivse tuumikuga. Redaktsioonitoimkonda kuulusid R. Kleis peatoimetajana, P. Treiberg (= Tarvel) ja J. V. Veski.

Töö jagati 37 (hiljem 42) osakonna vahel. Osakondi juhtisid vastavad eriteadlased. Töö arvestuse aluseks oli kuni 50-täheline rida, mille eest autoritele maksti 10 senti ja osakondade toimetajatele 2 senti. Kõik osakondade toimetajad ja kaastöölised olid mittekoosseisulised.

Iga osakonna toimetaja hankis vastavalt osakonna märksõnastikule kirjastuse kaudu või otseselt kaastöölistel artiklid, määras nende väärtuse ja sobivuse ning saatis edasi redaktsioonitoimkonnale, kes seadis nad trükivalmis.⁸⁰ Redaktsioonitoimkonna koosolekud toimusid vastavalt vajadustele, vahel mitu korda nädalas. Kaastöölisi oli selleks ajaks juba umbes 170. Neid informeeriti tähtsamatest küsimustest trükitud ringkirjade kaudu. Selliseid ringkirju on korda läinud kindlaks teha 10. Ringkirjad olid mõeldud kõigile «Eesti entsüklopeedia» osakonnatoimetajatele ja kaastöölistele ning seal määrati käsikirjade lõpliku esitamise tähtajad köidete kaupa (nr. 3), manitseti artiklite hilinemise pärast ja informeeriti teose ilmumise käigust. Nimetatud ringkirjadest on ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas korraldatud kogudes säilinud nr-d 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10.⁸¹

Kõige tähtsamaks teose koostamisel tuleb pidada asjaolu, et juba alguses määrati nii organisatsioonilised kui ka sisulised põhimõtted ja hiljem töö käigus peeti neist rangelt kinni. Nii kindlustati teose ühtlus sel määral, nagu see niisuguse käsiraamatu esmakordsel trükki toimetamisel üldse võimalik oli.

Esimeseks oluliseks printsiibiks oli üldmõistetavus: ka erialaste artiklite poolest pidi see olema mitte käsiraamat spetsialistile, vaid informatsiooniline teatmeteos laiadele hulkadele, mis aga ei tähenda veel rahvapärasust laiemas mõttes.

Teiseks pidi entsüklopeedia olema teadmiste varaaait, mitte praktiliste nõuannete kogu.

Kolmandaks oli raamat suunatud olevikku — toodi vaid kaasaja inimesele vajalikke teadmisi. Niinimetatud surnud teadust entsüklopeediasse ei võetud.

Neljandaks rakendati rahvuslik-geograafilist printsiipi: Eesti ja eestlaste kohta käivad andmed toodi põhjalikumalt kui naabermaade kohta ja naabermaid omakorda käsitleti põhjalikumalt kui kaugemaid rahvaid.⁸²

⁸⁰ Eesti entsüklopeedia sepikojas. — «Päevaleht» 1931, 26. jaan.

⁸¹ ENSV TA KM KO F 24 M 2 : 14, l. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 9.

⁸² Eesti entsüklopeedia. 1. kd. Trt., 1931, lk. XI.

Algul kavatseti põhiline märksõnastik tõlkida soome «Pieni tietosanakirjast». Selleks toodi Soomest 4 eksemplari, millest kaks lõigati lahti ja jaotati osakondade vahel. Üldised märksõnad jäid redaktsioonitoimkonnale. Kuid varsti tuli sellest kavatsusest loobuda, sest tõlgitud märksõnastik ei rahuldanud. Alustati originaalse märksõnastiku koostamist, mis valmis 1931. a. aprillis ja sisaldas kuni 70 000 märksõna.⁸³

Sellega näis teose ilmumine olevat kindlustatud, sest «Loodus» hakkas organiseerima laialdast tellimiste vastuvõtmist. Vastavalt prospektile pidi «Eesti entsüklopeedia» — eesti teaduste sõnaraamat — ilmuma 8 köites, iga köide umbes 1400 veergu tihedat teksti, kogu teos 11 200 veergu, sellest 3500 veergu Eestit käsitlevat materjali. Raamat pidi ilmuma vihikute kaupa, igas köites 7 vihikut, à 1 vihik kuus, seega 56 kuu ehk ümmarguselt viie aasta jooksul.

Esialgsete lubaduste kohaselt pidi «Eesti entsüklopeedia» 1. vihik ilmuma 1931. a. augustis. Tekkinud viivitus põhjustas H. Männiku intervjuerimise ajakirjanike poolt, mille tulemused avaldati 31. augustil 1931.

Viivituse põhjuseks osutus kaartide trükkimine, mida taheti anda vastava veeru juures, mitte eraldi köitena.

Kui kaardid trükiti kodumaisel paberil, siis raamat ise saksa paberil, mis olevat odavam (100 kg saksa paberit maksis 43,75 krooni, 100 kg eesti paberit 67,10 krooni, kusjuures eesti paberitööstus ei suutvat kindlustada nelja aasta vältel ühtse kvaliteediga paberit) ja kvaliteetsem, eriti pinna sileduselt, sobides paremini piltide trükkimiseks tekstis.⁸⁴

Entsüklopeedia tellimishinnaks brošeeritult oli 200 krooni. Tõsi — kuni 1. jaanuarini 1931 võis teose saada ka 75 krooni eest kohe makstavas rahas. Kirjastus tahtis panna erilist rõhku teose teaduslikkusele ja täpsusele. Rikkalikult lubati ühe- ja mitmevärvilisi pilte ning kaarte tekstis ja eraldi lehtedel. Prospekt sisaldas 28 veergu näiteid artiklitest.⁸⁵

«Eesti entsüklopeedia» 1. vihik ilmus oktoobris 1931 ja sai kriitika poolt hea hinnangu. J. Käis juhtis küll tähelepanu mõningale ebaühtlusele lühendites ja viidetes. Vahel on seletustes kasutatud tundmatuid sõnu, puudub osa eestikeelseid oskussõnu loodusteaduste valdkonnast jms. Kuid kokkuvõttes annab retsensent kiitva hinnangu.⁸⁶

Pärast 5. köite ilmumist 1935. a. käsitles J. Väinaste põhjalikult teose keelelist külge ja jõudis järeldusele, et raamatu keel ei ole ikka veel eeskujulikult korras. Suuremateks puudusteks on eba-

⁸³ Eesti entsüklopeedia sepikojas. — «Päevaleht» 1931, 26. jaan.

⁸⁴ Millal ilmub «Eesti entsüklopeedia»? — «Päevaleht» 1931, 31. aug.

⁸⁵ 8 kaunis köites Eesti entsüklopeedia. Trt., 1931. 32 lk.

⁸⁶ J. Käis, Eesti entsüklopeedia 1. — «Kasvatus» 1931, lk. 468—472.

ühtlane ja kõikuv keelenorm ning mitte küllalt selge, täpne, eesti-pärane sõnastus. Kuid suur osa neist puudustest, mis torkavad silma ainult keeletespialistile, langeb tollaegse eesti keelekultuuri üldise taseme arvele ega takista entsüklopeediat kasutamast täpse käsiraamatuna. Muidu on see aga «raamat, millega saame tähtsa keelelise allika ja teguri, mis avaldab mõju lugejate keelepruugile. See on ainulaadne teos, kus esineb kõik see, mis meil on saavutatud keele rikastamise alal.»⁸⁷

J. Väinaste retsensioonile vastas peatoimetaja R. Kleis, märkides arvustuse heatahtlikku iseloomu ja selgitades, kuidas toimub teose toimetamine. «Käsikirja loevad peale redaktsioonitoimkonna liikmete sekretärid ja keeleline korrektor, murdmata korrektoori peale autori veel keeleline korrektor ja üks sekretär, revisjonipoognaid — keeleline korrektor, redaktsioonitoimkonna liikmed ja sekretär. Valminud trükipoognaid kontrollitakse veel üksikasjaliselt enne trükki minekut sekretariaadis, võrreldes üksikuid sõnavorme, nimesid, viiteid jm. fikseeritud sõnade kui ka märksõnade-kartoteegi andmetega. Selline menetlus peaks «Eesti entsüklopeediale» tagama enam-vähem rahuldava ühtluse sisult ja keelelt...»⁸⁸

«Eesti entsüklopeedia» sünnipäevaks tuleb lugeda 9. oktoobrit 1931. Esimene köide ilmus 9 kuu jooksul — 27. juuniks 1932, ning seejärel enam-vähem korrapäraselt järgmised köited. Kaheksanda köite ilmumine lõppes 56. vihikuga 29. aprillil 1937 ja kogu väljaanne hilines üldse vaid umbes pool aastat.

Seega anti eesti kultuuri varasalve tähelepanuväärne panus, mis oli oma aja kohta rahuldaval teaduslikul tasemel ja leidis rahva hulka tee 30-ndate aastate kohta küllalt suures tiraažis — 7000 eksemplaris.

Kodanliku Eesti Haridusministeerium iseloomustas «Eesti entsüklopeediat» kui 400 teadlase ühist suursaavutust ning märkis, et teos tõi värsked ja täpseid andmeid kõigilt aladelt, lõi asjaliku ja ökonoomse stiili, mis mõjus keelele tervendavalt ja põhines õigekeelsuse sõnaraamatul. «Eesti entsüklopeedia» õpetas õpilasi kasutama teatmekirjandust ja arendas praktilisi oskusi.⁸⁹

Paralleelselt «Eesti entsüklopeedia» toimetamisega tehti kirjastuses «Loodus» ettevalmistusi ka «Väikese entsüklopeedia» väljandmiseks, millele avati ettetellimine 1937. a. aprillis. Teos pidi ilmuma ühes köites 8 vihikus 1600 veerul ja hästi illustreeritult, hinnaga 12 krooni järeelmaksuga, kohemakstavas rahas 9 krooni.⁹⁰

⁸⁷ J. Väinaste, «Eesti Entsüklopeedia» keeleline külg. — «Eesti Kirjandus» 1935, nr. 10, lk. 475.

⁸⁸ R. Kleis, Vastuseks J. Väinaste arvustisele «Eesti entsüklopeedia» keeleline külg. — «Eesti Kirjandus» 1936, nr. 2, lk. 102—104.

⁸⁹ Haridusministeeriumi seletuskiri nr. 15, 8. apr. 1937. a. «Õppeasutiste õppeabinõudega varustamise seaduse» eelnõu juurde. — ENSV ORRKA F 31, nim. 3, s.-ü. 105, l. 2.

⁹⁰ Väike entsüklopeedia. — «Eesti Raamat» 1936 (1937), nr. 3 (3. apr.), lk. 188.

«Väike entsüklopeedia» ilmus ajavahemikus 1937. a. detsembrist 1939. a. maini. 1938. a. märtsis trükiti samalt laolt 1. vihiku täiendav väljaanne. 1938. a. juunis ilmus 3. vihik, septembris 4. vihik ja novembris trükiti veel täiendavalt 1. vihikut. «Väikese entsüklopeedia» kogutiraažiks oli üle 10 000 eksemplari. Esimese vihiku kahe uustrüki tiitellehel olev märkus «3. tr.» ja «4. tr.» on lihtsalt reklaamiks. Tegelikult ilmusid teised vihikud ühes trükis ja sellepärast tuleks vaadelda «Väikest entsüklopeediat» kui ühte väljaannet, millega «Loodus» andis sobivamahulise teatmeteose laiemale lugejaskonnale.

1936. a. teatas «Noor-Eesti Kirjastus» kavatsusest välja anda 1000-leheküljeline väiksem rahvaleksikon.⁹¹ Raamatust ilmus ajavahemikus 1937. a. oktoober kuni 1940. a. juuni 8 vihikut ja väljaanne katkes sõnalt «manustama». See katsetus on eestikeelsest entsüklopeedilisest kirjandusest kõige lähedasem Larousse'i teatmikele, sisaldades nii keelelist ainet kui ka märksõnu seletustega. Koostajad mõtlesid algul nähtavasti võistelda «Väikese entsüklopeediaga», seda ennetada, kuid niisuguseks võistluseks ei olnud vajadust. Mõlemad teosed oleksid võinud eksisteerida ka paralleelselt.

1940. a. alustati «Eesti entsüklopeedia» täiendusköite väljaandmist, et tuua täiendavaid andmeid seoses vahepeal toimunud valdade reformiga ning majanduse ja kultuuri üldise arenemisega. Täiendusköitest, mis pidi ilmuma 8 vihikus, jõudis ilmuda 4 vihikut hinnaga 4 krooni. Köite lõpuleviimisel pidi see maksma 45 krooni. Niisugune hind muidugi ei soodustanud raamatu levikut.

Pärast «Eesti entsüklopeedia» täiendusköite ilmumist kavatseti kohe asuda «Eesti entsüklopeedia» teise trüki väljaandmisele, mis jäi aga teostamata seoses kodanliku vabariigi kukutamise ja eesti kultuuri asumisega uuele, sotsialistlikule teele.

1948. a. ilmus «Eesti entsüklopeedia» kohta kriitiline artikkel, mis kandis R. Kleisi allkirja. Vastavalt autori suusõnalisele kinnitusele on artiklit toimetuses enne ilmumist tugevasti kohandatud tolaeagse ajakirjanduse lahmivale stiilile ja mõtteliselt täiendatud.⁹² Sellepärast piirdugem artikli alusel nentimisega, et «Eesti entsüklopeedia» on kodanliku objektivistlik-idealistliku teaduse saavutus, mis tugines kindlatele printsiipidele, millel ei olnud aga midagi ühist marksistliku dialektilise meetodiga. Selle rakendamist ei ole teost koostanud kodanlikud teadlased kunagi taotlenudki. Seetõttu vaatleme «Eesti entsüklopeediat» kui esimest omaaolulist eestikeelset suurteost, mis kriitilisel kasutamisel kujutab

⁹¹ Hädavajalik raamat igale koolile, kogule ja kodule: «Eesti rahvaleksikon». — «Väike Raamat» 1936, nr. 3 (12. det.), teine sisekaas.

⁹² R. Kleis, Nõukogude ühiskond ja «Eesti entsüklopeedia». — «Rahva Hääl» 1948, 19. det.

endast väärtuslikku materjalikogu, mille koostamisel saadud positiivsed organisatsioonilised ja meetodilised kogemused, aga kohati ka teoses sisalduvad faktilised ja sisulised andmed on kasutatavad «Eesti nõukogude entsüklopeedia» koostamisel.

Nõukogude võimu taaskehtestamisest «Eesti nõukogude entsüklopeediani»

1940. a. suvel toimus Eesti rahva elus pöördeline murrang. Kasvas üldrahvalik huvi kultuuriürituste vastu ja kogu elu hakkas arenema kvalitatiivselt uues suunas.

Nõukogude Eestis ilmus 1940.—1941. a. 850 raamatut koguti-raažiga 6 117 900 eksemplari, millest 35% moodustas ühiskondlik-poliitiline kirjandus.⁹³ See on täies vastavuses ajastu iseloomuga — kõik jõud tuli suunata sotsialistliku kultuuri ülesehitamisele ja inimeste teadvuse ümberkasvatamisele. Seega on ka täiesti seaduspärane, et esimesed nõukogude võimu aastad ei toonud meile uusi üldisi entsüklopeedilisi teatmeteoseid. Isegi 1948. a. sel teemal toimunud esimest jutuajamist N. Andreseni ja R. Kleisi vahel tuleb pidada liiga varajaseks, kuigi R. Kleisi aasta lõpul rõhutas veel kord vajadust asuda uue marksistliku entsüklopeedia loomisele.⁹⁴ Sõjahaavade parandamise ning majandusliku ülesehitustöö-raskused ja põhiliselt 1949. a. toimunud põllumajanduse kollektiviseerimisele eelnenud klassivõitluse tugevnemine löid õhkkonna, kus stabiilsema entsüklopeedilise teose loomine polnud võimalik. Pealegi nõudis veel eeltööd uue sõnavara koondamine ja läbitöötamine. Isegi «Suur õigekeelsus-sõnaraamat» (1948) jäi pooleli. Selle asendaja ilmus alles 1960. a. («Õigekeelsuse sõnaraamat»).

1946. a. asutatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia elas kuni 1952. a. veel organiseerimise tähe all ja sotsialismi lõplikku võitu Eestis tähistavad alles aastad 1950—1956. Selleks ajaks oli loodud ka teatud baas eesti nõukogude teaduse, teadlaste ja eesti keele korrastamise näol, mis lubas juba mõelda entsüklopeedilise kirjanduse väljaandmisele.

Vastava suuna annab Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee otsus, millest teatati 29. aprillil 1958.⁹⁵

«Eesti nõukogude entsüklopeedia» pidi ilmuma aastatel 1958—1965 12 köites á 75—80 trükipoognat, köite hinnaga 40 rbl. Teose tiraažiks oli määratud 30 000 eksemplari. Otsuses märgitakse, et eesti rahva kultuurialased nõudmised ja laialdase lühiinformat-

⁹³ Nõukogude Eesti raamat 1940—1954. Tln., 1956, lk. 9—10.

⁹⁴ R. Kleis, Nõukogude ühiskond ja «Eesti entsüklopeedia». — «Rahva Hääl» 1948, 19. det.

⁹⁵ Eesti nõukogude entsüklopeedia väljaandmisest. Eestimaa KP Keskkomitee. — «Rahva Hääl» 1958, 29. apr.

siooni vajadus on nõukogude võimu tingimustes pidevalt kasvanud. Entsüklopeedia peab tooma üldisi andmeid sotsiaalmajanduslikult, loodusteaduste ja tehnika alalt ning eriti eesti rahva majanduse, teaduse, kultuuri ja ühiskondliku arengu kohta. Määrati ka peatoimetaja — ENSV TA Majanduse Instituudi tolleaegne direktor R. Antons ja rida toimetuse liikmeid, nende hulgas Nõukogude Eesti tuntud teadlased ja ühiskonnategelased H. Allik, P. Ariste, V. Vaga, A. Veimer, E. Inti, A. Kipper, F. Klement, H. Moora, G. Naan, K. Orviku, A. Pung, M. Port, P. Uusmann, H. Habermann ja J. Eichfeld.

Juba 1955. a. olevat R. Kleisilt palutud projekti «Eesti nõukogude entsüklopeedia» väljaandmise kohta. R. Kleis esitas kava umbes samadel alustel, kui toimus «Eesti entsüklopeedia» toimetamine. See ettepanek lükati tagasi, uuriti «Suure nõukogude entsüklopeedia» kogemusi ja kavatsetava Leedu entsüklopeedia plaane. Selle tulemusena esitati projekt 31 koosseisulise töötajaga toimetuse moodustamiseks. Hiljem, täiendava projekti järgi pidi toimetuse olema 56 koosseisulise töötajaga Eesti NSV TA juures teadusliku instituudi õigustes. Mõlemad ettepanekud lükati tagasi ja sellega üritus esialgselt soikuski. 1958. a. on tolleaegse Eesti Riikliku Kirjastuse peatoimetaja F. Kauba koos R. Kleisiga koostanud veel ühe projekti «Eesti nõukogude entsüklopeedia» väljaandmiseks, kus kõik kulud oleksid ennast ära tasunud 40 000-lise tiraaži juures. Seegi jäi esialgu ainult plaaniks.⁹⁶

Kuid Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee otsus pani siiski entsüklopeedilise kirjanduse soetamise suunas mõtted liikuma. Juba 1959. a. ilmus V. Tarmisto koostatud «Eesti NSV. Andmete kogumik», mis oma ülesehituselt ja materjali tiheduselt oli esimene hea teatmik vabariigi kohta sõjajärgsetel aastatel.

Samal ajal üritas Eesti Riiklik Kirjastus oma plaani võtta rea ühe- kuni neljakõitelisi erialaseid entsüklopeediaid filosoofia, tehnika, põllumajanduse, geograafia jm. aladelt, kuid need jäid ainult headeks kavatsusteks.⁹⁷

1959. a. lõpul andis R. Kleis ülevaate leksikograafilisest tööst ja teatmekirjanduse ilmumisest ning oli sunnitud nentima, et meil puuduvad ikka veel nõukogude kultuuri ja hariduse seisukohalt tähtsad ja laiemale üldsusele vajalikud teosed. Oleks vaja ühekahekõitelisi erialaseid entsüklopeediaid kesk- ja kõrgema haridusega lugeja tasemel. Süstemaatilisi käsiraamatuid, teatmikke ja õpikuid tuleks paremini varustada registritega. Põhjendatult kummutatakse väide, nagu poleks veel võimalik kõigil aladel kokkuvõtteid teha.⁹⁸

⁹⁶ R. Kleisi suulised andmed.

⁹⁷ F. Kauba suulised andmed.

⁹⁸ R. Kleis, Kuidas on meil lugu sõnastikega ja teatmekirjandusega? — «Sirp ja Vasar» 1959, 25. detš.

1963. a. kooskõlastati uuesti «Eesti NSV entsüklopeedia» koostamise plaanid. Vastavalt NLKP Keskkomitee ja EKP Keskkomitee otsusele pidi teos ilmuma aastail 1965—1967 kolmeköitelise raamatuna üldmahuga 300 trükipoognat ja sisaldama umbes 25 000 märksõna. Märksõnastiku koostamisel lähtutakse venekeelse «Väikese nõukogude entsüklopeedia» vastavatest näitajatest, kusjuures eesti ajaloo, keeleteaduse, kirjanduse ja geograafia jaoks nähakse ette eraldi osakonnad. Teised artiklid peavad sisaldama kuni 45% vabariiki käsitlevat materjali.⁹⁹

1963. a. suvel moodustati eesotsas J. Eichfeldiga peatoimetuse, kuhu kuulus algul 12, hiljem 18 liiget. Peatoimetuse pidi töötama ühiskondlikel alustel. Ühtlasi moodustati teaduslik sekretariaat asukohaga Tartus. Teaduslikku sekretariaati juhatab eesti entsüklopeedia veteran R. Kleis, liikmeteks on V. Masing, H. Oiglane, H. Riikoja, J. Peegel ja L. Raudtits.¹⁰⁰

Märksõnastikud valmisid 1964. a. esimesel poolel, sisaldades esialgu umbes 45 500 märksõna. Märksõnastikud saadeti trükitud spetsialistidele laialdaseks arutamiseks. Veidi hiljem valmis ka kaks vihikut metoodilisi juhendeid artiklite autoritele.¹⁰¹

1964. a. juuni lõpul toimus Vilniuses Balti vabariikide entsüklopeediate peatoimetuste nõupidamine. Lätis alustati märksõnastiku koostamist 1963. a., Leedus 1956. a. Läti märksõnastik sisaldab ainult 12 000 märksõna all üldisi materjale, Leedu kõik 27 000 märksõna kavatsevad tuua ainult vabariiki käsitlevat materjali. Eesti entsüklopeedia peab aga tulema rahvuslik-universaalne, kus 50% mahust on vabariiklikke materjale.

1964. a. 15. augustiks paluti saata märkused aruteluks laiali saadetud märksõnastike kohta.¹⁰²

Aasta pärast, 1965. a. suvel, võidi konstateerida, et entsüklopeedia 1. köide hakkab valmima. Vabariigile pühendatud maht oli langenud ühele kolmandikule üldmahust.

Teaduslikes osakondades koostatud märksõnastikke kontrolliti venekeelse «Entsüklopeedilise sõnastiku», «Meyers neues Lexikoni» ja «Eesti entsüklopeedia» järgi. Tehti rida täiendusi. Raskusi esines tehnikaalase terminoloogiaga, mis ei ole veel igal alal välja kujunenud. Probleeme tekitas ka mitteladina tähestikku kasutavate maade kohanimedede kirjutamine.

1965. a. 2. juuliks oli 1. köite materjalidest laekunud 600 artiklit 5000 artiklit.

⁹⁹ Juhend «Eesti NSV entsüklopeedia» märksõnastiku koostamiseks. Tln., 1963. 4 lk.

¹⁰⁰ R. Kleis, Aasta pärast esimene köide. — «Edasi» 1965, 27. juuli.

¹⁰¹ Metoodiline juhend «Eesti NSV entsüklopeedia» artiklite autoritele. Tln., 1964. 1. v. 28 lk.; 2. v. 27 lk.

¹⁰² L. Raudtits, Kui kaugel on entsüklopeedia? — «Sirp ja Vasar» 1964, 10. juuli.

Artiklite teekond on küllalt keeruline, kuid sel kombel kindlustatakse vajalik täpsus. Iga artiklit loeb toimetaja, keeleline toimetaja, nimede ja bibliograafia kontrollija. Ühtlustatakse arvulised andmed. Artiklit retsenseerib ühiskondliku peatoimetuse vastav liige ja ühiskondlik teaduslik osakond. Autor vaatab veel kord artikli läbi ja alles seejärel paigutatakse artiklid alfabeeti ning moodustatakse käsikiri, mis läheb arutamisele peatoimetuse teaduslikku sekretariaati.¹⁰³

1965. a. 17. augustil algas raamatukauplustes «Eesti nõukogude entsüklopeedia» (edaspidi ENE) ettetellimine. Sel puhul võttis sõna kirjastuse «Valgus» entsüklopeedia toimetuse juhataja asetäitja A. Saar.¹⁰⁴ Edasi selgub, et ENE ilmub 6 köites umbes 50 000 märksõnaga universaalse entsüklopeediana. Raamatusse tuleb 10 000 siseillustratsiooni, 100 värvilist geograafilist kaarti, 24 sügavtrüki tahvlit ja 80 värvitahvlit. Orienteeriv hind 24 rbl., köite hind 4 rbl., nagu teatab prospekt.

Toimetamist juhib peatoimetuse eesotsas akadeemik J. Eichfeldiga. Autoreid on üle 600.¹⁰⁵

Raamat pidi ilmuma aastail 1966—1969.

1965. a. oktoobris valmis ENE maketi käsikiri ja see ilmus trükist 1966. a. veebruaris.¹⁰⁶ Kiiresti organiseeriti maketi laialdane arutelu. Kolmest avalikust arutelust Tallinnas, Tartus ja Viljandis võttis osa üle 200 inimese, eriteadlastega arutati maketti 27 kohas. Kokkuvõtte arutelust tegi ENE toimetuse juhataja L. Raudtits. Peamisteks probleemideks jäid:

- 1) ideoloogiliste vääratuste vältimine,
- 2) ENE kunstiline ja polügraafiline teostus;
- 3) eesti-alase materjali vähene sisaldus artiklites,
- 4) personaalia valik,
- 5) eesti tegelaste portreede vähesus.

Üldse saadi ligi 1500 märkust ja ettepanekut, mis nii või teisi abistavad toimetust edaspidises töös.¹⁰⁷

1966. a. 24. märtsil teatas R. Kleis, et ENE ettetellijaid on juba 56 000.¹⁰⁸

Aruteludel ilmsid mõningad kitsaskohad, mis ilmselt ei lubanud 1. köite ilmumise tähtaegadest kinni pidada. Nii teatas toimetuse juhataja L. Raudtits, et iga artiklit loeb selle toimetamise käigus 8—10 inimest. Geograafiliste kaartide värvilised originaalid

¹⁰³ L. Raudtits, Suurraamat valmib. — «Sirp ja Vasar» 1965, 2. juuli.

¹⁰⁴ A. Saar, Ilmub «Eesti nõukogude entsüklopeedia». — «Ohtuleht» 1965, 18. aug.

¹⁰⁵ Eesti nõukogude entsüklopeedia. Tln., 1965. lk. 4.

¹⁰⁶ Eesti nõukogude entsüklopeedia. I. köide (makett). Tln., 1966. 68, [2] lk.

¹⁰⁷ L. Raudtits, Tulipunktis oli makett... — «Polügrafist» 1966, nr. 1, lk. 3—4.

¹⁰⁸ Mida arvate entsüklopeedia maketist? — «Edasi» 1966, 24. märts.

saadi Moskvast, tekst laoti Minskis, korrektuur loeti Kiievis, kaardid trükiti Leningradis ja tervikuna anti raamat välja Tallinnas.¹⁰⁹

Raskustele vaatamata käis töö täie hooga. 1966. a. 16. juulil lubati I. köide juba järgmisel kuul ladumisele anda ja avaldati üsna optimistlikku lootust, et järgmise kahe aastaga ilmub 3 köidet.¹¹⁰

Nelja järgneva kuu jooksul töö nagu stabiliseerub. Toimub pingeline artiklite toimetamine, lõplikuks mahuks arvestatakse 420 trükipoognat. ENE-sse planeeritakse 2500 artiklit Eesti NSV asustatud paikade kohta ja üldse peab vabariiki käsitlev materjal hõlmama ligi ühe kolmandiku raamatu mahust. Entsüklopeedia autorite pere on kasvanud 700-le. Siseillustratsioonide arvu on vähendatud 8000-le.

Alates 1966. a. septembrist on ENE peatoimetajaks akadeemik G. Naan, asetäitjateks R. Kleis ja H. Oiglane.

Tihedat koostööd tehakse Moskva, Armeenia, Gruusia, Aserbaidžaaani, Läti, Leedu ja Ukraina entsüklopedistidega.

ENE paber valmistatakse Leedus.

ENE ettetellijate arv on tõusnud 57 000-le, ületades kodanliku «Eesti entsüklopeedia» tiraaži ligi 8 korda. Tiraaži kavatakse suurendada kuni 60 000-ni.¹¹¹

Tuleb rõhutada, et ENE koostamine on eesti nõukogude teaduse, majanduse ja kultuuri praeguse taseme juures mitte ainult kui kokkuvõtete tegemine juubeliaastal. ENE-sse mahutatud informatsioon peab saama väärtuslikuks ideelise kasvatus vahendiks, mis korrigeerib varasemate teatmeteoste või teiste informatsiooni allikate desorienteerivad seisukohad. ENE peab õpetama kasutama ja hindama emakeelseid teatmeteoseid ning saama aluseks tervele teatmeteoste süsteemile, millela ei ole võimalik kaasaja arenguga sammu pidada.

*

* *

Eestikeelse universaalse entsüklopeedilise kirjanduse loomise esimesed mõtted kuuluvad XIX sajandi neljandasse veerandisse. Esimeseks oma aja tingimustes tinglikult entsüklopeedilise sõnastiku koostajaks sai A. Grenzstein, kes «Eesti sõnaraamatuga» (1884) andis rahvale esmakordselt sellise emakeelse praktilise abivahendi võraste mõistete dešifreerimiseks. J. Nebocati, K. A. Hermann ja J. Muide algatused ei andnud praktiliselt arvestatavaid

¹⁰⁹ Ü. Laul, Entsüklopeedia arutelult. — «Edasi» 1966, 31. märts.

¹¹⁰ Ü. Laul, Entsüklopeedia I. köide augustis ladumisele. — «Edasi» 1966, 16. juuli.

¹¹¹ L. Raudits, Eesti nõukogude entsüklopeedia. — «Kodumaa» 1966, 16. nov.

tulemusi, küll aga näitasid, et juba tol ajal mõisteti entsüklopeedilise informatsioonivahendi tähtsust.

Kodanliku võimu perioodi 20-ndad aastad ei andnud veel üldist entsüklopeediat. Praktiliselt arvestatavad on ainult 30-ndatel aastatel ilmunud «Eesti entsüklopeedia» ja «Väike entsüklopeedia».

Käsilolev «Eesti nõukogude entsüklopeedia» tuleb kõigest katsetustest tuumakam, sest see on koostatud materialistliku teaduse saavutuste ja marksistliku dialektilise meetodi alusel. Koostamisest võtab osa eesti nõukogude teadlaste paremik, kasutamist leiavad varasemad kogemused. Riiklik materiaalne toetus kindlustab teose ilmumise.

ОТ ПЕРВЫХ ПОПЫТОК ДО «ЭСТОНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ»

Э. Пиллау

Резюме

В настоящей работе рассматривается возникновение и развитие универсальной энциклопедической литературы на эстонском языке.

Идея издания эстонской энциклопедии была впервые высказана языковедом К. А. Германом в 1881 г. Предшественником энциклопедии стал «Эстонский словарь», изданный в 1884 г. журналистом и политиком А. Гренцштейном, редактором газеты «Олевик» — одной из лучших газет того времени, издававшихся на эстонском языке. Наряду с установившимся языковым материалом, этот словарь содержит неологизмы и сведения о предметах, приближаясь тем самым к типу лексикона. В этом же 1884 г. К. А. Герман выступил с первым официальным призывом издать на эстонском языке «Книгу всеобщей науки». С тех пор вопрос об издании эстонской универсальной энциклопедии обсуждался на страницах эстонских газет вплоть до первой попытки создания такого произведения в 1900 г.

Промедление в издании подобной литературы вызвано главным образом материальными трудностями. Высказывались также сомнения по поводу того, может ли К. А. Герман быть составителем и редактором такого произведения. Утверждали, что эстонский язык не располагает еще нужной терминологией. Но газета «Таллина Сыбер» относилась более оптимистически к вопросу терминологии и считала главным препятствием организацию коллективного труда для издания энциклопедии.

В 1891 г. И. Небократ (1844—1908), редактор эстонской прусской немецкой газеты «Кюндя» в Риге, сообщает, что у него готова

рукопись «Словаря всеобщей науки» на эстонском языке. Но о содержании и судьбе этой рукописи ничего не известно.

В XIX веке имелись предпосылки для издания эстонского универсального энциклопедического произведения умеренного объема. Уже в 1875 г. 75% книг было издано по новой орфографии, была создана и использовалась в учебниках (особенно по естествознанию) основная терминология. В 1887 году на эстонском языке издавалось 15 газет и несколько журналов; на рубеже XIX—XX веков эстонский народ, по словам В. И. Ленина, был практически полностью грамотным.

16 декабря 1899 г. К. А. Герман снова выступил с идеей издания «Книги всеобщей науки». И опять он встретил те же возражения, что и 15 лет назад. Несмотря на материальные затруднения и возражения, 27 июля 1900 г. К. А. Герман сообщает о выходе первого выпуска «Книги всеобщей науки Эстонии». В течение 1900—1904 гг. был издан первый том — 748 страниц на букву «А». В 1906 г. вышло еще 64 страницы второго тома на букву «Б». Но К. А. Герман остался без материальной поддержки со стороны общественности. Он не учитывал терминологию, уже созданную на эстонском языке, и перегрузил книгу ненужным для эстонского читателя материалом. Статьи были расплывчатыми, содержали много ошибок и языковых неточностей. Ценность представляет сама идея энциклопедии, а также некоторый материал, собранный об Эстонии.

В начале XX века из печати вышли две книги, которые в известной степени заменили эстонскому читателю справочную литературу.

В 1903 г. вышел «Словарь читателя газеты» (72 стр.), содержащий 1400 слов, в том числе иностранные слова и выражения, а также предметные слова с обширными объяснениями. По существу книга явилась лексиконом для читателя того времени. О популярности такой литературы свидетельствует также «Научный карманный словарь» А. Сууркаска, изданный в 1908 г. в объеме 106 стр. В словаре 2146 слов, выражений, крылатых слов и т. д. Словарь задуман как продолжение традиции «Словаря читателя газеты», но по языку он более беспомощен. Попытка издания более обширного (50 печатных листов) «Словаря образования», предпринятая в 1908—1909 гг., опять не удалась из-за материальных затруднений. Вышло 224 страницы до слова «Дефиниция».

Следует отметить, что у наших соседей — малых народов — издание энциклопедии также затягивалось. Например, издание латышской энциклопедии, запланированное в 36 выпусках и начатое в 1891 г., было прекращено в 1898 г. после 27 выпуска. Лишь финская «Тьетосанакирья» (в II томах) вышла в 1908—1922 гг.

В буржуазной Эстонии первая попытка издать эстонскую энциклопедию была предпринята уже в разгар гражданской войны, в конце 1918 г. Цель усматривалась в издании энциклопедического произведения об Эстонии на немецком языке, с тем, чтобы познакомить империалистические страны с историей, экономикой и т. д. Эстонии и получить поддержку антисоветским действиям эстонской буржуазии. Но к июлю 1919 г. было готово только 6 статей, и работа (под руководством В. Эрнитса) не продвигалась.

12 августа 1920 г. Эстонское буржуазное правительство получило от Библиографического института в Лейпциге (через Таллинскую фирму «Муравей») предложение перевести и издать на эстонском языке «Meyers Handlexikon». Однако условия, поставленные «Муравьем», были неприемлемы для буржуазного государства, и на том дело закончилось.

В 1922 г. правительство ассигновало 500 000 марок на продолжение работы над произведением, которое сделало бы Эстонию известной за границей. К концу 1923 г. было готово 90 статей на эстонском языке и 85 на английском. 21 июня 1924 г. работа была передана Эстонскому литературному обществу, где под руководством Х. Крууса она была в 1926 г. завершена. В ходе работы выяснилось, что заглавие «Эстонская энциклопедия» не совсем оправдывает себя, ибо материал располагался не в алфавитном порядке толкуемых слов и терминов, как принято в энциклопедических словарях, а по тематическому принципу. Тем не менее, произведение «Эстония — страна — народ — культура» (1255 страниц) дает полное представление об Эстонии того времени. В ходе работы был накоплен большой опыт и огромный материал. В силу большого объема произведение не было переведено на иностранные языки и задачи ознакомления Эстонии за границей оно не выполнило.

В 1929 г. издательство «Элу» в Таллине задумало издать маленькую эстонскую энциклопедию по примеру «Nouveau petit Larousse illustré». Но в ходе составления словаря его объем был доведен до 3 томов, по 600 страниц в каждом. Первый выпуск «Конверсационного лексикона» вышел в мае 1931 г. и оказался последним.

С 1920 г. в Тарту стало работать издательство «Лоодус», издавая учебники по естествознанию. К 1930 годам издательство «Лоодус» выросло в мощную организацию, поддерживающую многие научные и культурные мероприятия. Летом 1930 г. директор издательства Х. Мянник, энергичный и предприимчивый человек, проконсультировавшись с некоторыми видными преподавателями Тартуского университета, предложил правлению «Лоодуса» издать «Эстонскую энциклопедию» по примеру финской «Пиэни тиетосанакирья» (вышла в 4 томах в 1925—

1926 гг.). 7 августа 1930 г. правление «Лоодуса» решило одобрить предложение Х. Мянника. Была создана комиссия по подготовке издания. Председателем комиссии был назначен Р. Клейс, имевший опыт по редактированию «Эстонского биографического словаря» (1926—1929 гг.). Твердые организационные и методические принципы, солидные сотрудники (около 400) и финансовая поддержка «Лоодуса» гарантировали успех и исключили конкуренцию со стороны издательства «Элу».

«Эстонская энциклопедия» вышла в 1931—1937 гг. в 8 томах, тиражом в 7000 экз. Отставание от первоначального графика составило только полгода. В 11218 столбцах помещалось 75754 статьи с иллюстрациями. Издание содержало также 467 вкладок и 25 географических карт на отдельных листах. Книга, вышедшая спустя 50 лет после возникновения идеи об ее издании, имела универсальный профиль, приводила точные сведения, выработала деловой, экономный стиль и тем самым способствовала усовершенствованию эстонского языка. «Эстонская энциклопедия» имеет значение как сборник огромного, хорошо организованного справочного материала для критического использования.

В 1937—1939 гг. на основе собранного материала издательство «Лоодус» выпустило однотомную «Маленькую энциклопедию» (1600 столбцов текста). Этот справочник тиражом более 10 000 экземпляров пользовался большой популярностью, которой не могло повредить и издание «Народного лексикона», начатое в 1937 г., издательством «Ноор-Ээсти» (в 1940 году прервано на статье «manustama»), в котором лексикальные и справочные элементы были объединены по примеру французских изданий Лярусса (Larousse). В 1940 г. вышло из печати 4 выпуска дополнительного тома «Эстонской энциклопедии» (вместо 8 запланированных).

В 1940 г. эстонская культура вступила на социалистический путь развития. Социализм был построен в Эстонии окончательно к 1950—56 гг. К этому времени сложились и необходимые предпосылки для продолжения издания энциклопедической литературы: выросли кадры, успешно развивалась эстонская советская наука, много было сделано для упорядочения эстонского литературного языка. Об этом говорилось в решении ЦК КПЭ от 29 апреля 1958 г. Но впервые мысль о создании эстонской советской энциклопедии была высказана в ходе критики по адресу «Эстонской энциклопедии» уже в 1948 г. Отметим, что в 1955 г. был создан проект издания «Эстонской советской энциклопедии». В 1958 г. на основе решения ЦК КПЭ был представлен проект создания редакции энциклопедии, сначала в составе 31, а затем 56 работников. Но этот проект не был принят. По инициативе главного редактора издательства «Эстгосиздат»

в 1958 г. был представлен дополнительный вариант проекта, намечающий минимальные расходы. Но и этот проект не был осуществлен, как и попытка издать некоторые специальные энциклопедии. И лишь в 1963 г. были согласованы планы издания «Эстонской советской энциклопедии».

С 1966 г. при издательстве «Валгус» работает редакционная коллегия энциклопедии, главным редактором которой является академик Г. Наан, его заместителями — ветеран «Эстонской энциклопедии» Р. Клейс и Х. Ыйглане.

В августе 1965 г. было принято более 57 000 предварительных заказов. Общий тираж энциклопедии составляет 65 000 экз. Сотрудников более 600. Статей в этой универсальной энциклопедии будет более 50 000, из них 2500 посвящены населенным пунктам Эстонии. Материал о нашей республике занимает около $\frac{1}{3}$ общего объема. «Эстонская советская энциклопедия» составлена на основе достижений материалистической науки и марксистского диалектического метода. В издании участвуют лучшие научные сотрудники республики, используется предшествующий опыт. Государственная материальная поддержка обеспечит завершение издания.